

ZİYA GÖKALP: TURANCILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE

Ceylan TOKLUOĞLU*

ÖZET

Ziya Gökalp'in Türkçülük ideolojisinin farklı evreleri olduğu gibi, her dönemde onu etkileyen kaynaklar çeşitlidir. Bu kaynakların içinde en önemlilerinden biri, 19. yüzyılın sonunda resmi Ruslaştırma politikasına cevap olarak doğan Tatar ve Azerbaycan Türkçülüğüdür. Bu etki altında Gökalp, önceleri Türk dili konuşan bütün Türk halklarının kültürel birliği fikrini geliştirmiştir. Daha sonra ise her ne kadar benzer bir kültür ve dil paylaşsalar da, Anadolu Türklerinin Tatarlardan ve Orta Asya halklarından farklı olduğunu tartışarak "Dış Türklerle" arasına mesafe koymuştur. Bu gelişme, Gökalp'in kendisini Tatar milliyetçiliğinden, özellikle de Yusuf Akçura'dan ayırmasıyla başlamıştır. Gökalp, geliştirdiği Türkçülük ideolojisi çerçevesinde zamanın geçerli siyasa biçimi olan teritoryal ulus devlet modelini temel alarak Anadolu halklarını birleştirmeyi hedeflemiştir. Ona göre, Turancılığın sınırları çok geniş ve muğlaktır. Bugün hâlâ bazı çevreler tarafından ırkçı ya da irredantist olarak tanımlanan Gökalp, Turancı olarak nitelendirildiği dönemde bile ırk ve biyolojik özelliklere her zaman mesafeli durmuş; bunların yerine dil, kültür ve din birliğini vurgulamıştır. Bu çalışma, "Dış Türklerle" temas halinde olan Gökalp'in düşüncelerinin Turancılıktan Türkçülüğe evrilmesi üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda Türk kültürü ve ulusuna aidiyet temaları üzerinden devlete bağlılık fikrini savunan Gökalp'in Türkçülüğünün köklerine ışık tutmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Turancılık, Türkçülük, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade.

* Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: ctoklu@metu.edu.tr

ZIYA GÖKALP: FROM TURANISM TO TURKISM

ABSTRACT

Ziya Gökalp's ideology of Turkism not only had different phases, but there were various sources which influenced him during each period. One of the most important among these was Tatar and Azerbaijan Turkism which emerged as a response to the official Russification policy at the end of the nineteenth century. Under this influence Gökalp first developed the idea of cultural union of all Turkish-speaking peoples. Later, arguing that Anatolian Turks are different from the Tatars and Central Asian peoples although they share a similar culture and language, he put some distance between the "Outside Turks" and himself. This began by separating himself from Tatar nationalism, especially from Yusuf Akçura. Gökalp aimed to unite Anatolian peoples through the ideology of Turkism which he developed on the basis of the territorial nation-state model as the current world polity at the time. According to him, the borders of Turanism were too broad and vague. Gökalp, who is still considered by some circles as a racist or irredentist, always remained at a distance from racial and biological characteristics even during the period when he was known as a Turanist. Instead, he emphasized unity of language, culture and religion. This study focuses on the evolution of Gökalp's ideas from Turanism to Turkism who was in contact with "Outside Turks". As well, it aims to shed light on the roots of Turkism developed by Gökalp who advocated the idea of loyalty to the state through a sense of belonging to Turkish culture and nation.

Key words: Ziya Gökalp, Turanism, Turkism, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade.

Giriş

Günümüzde Ziya Gökalp'in hiçbir zaman Turancı olmadığını iddia edenlerin yanısıra, her zaman gizli ya da açık Turancılık fikrini savunduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Daha çok muhafazakar çevrelerin sahiplendiği Gökalp'in karşısında olanlar Gökalp'i ırkçılıkla ve dışlayıcı, hatta faşist bir ideolojinin temelini atmakla suçlamaktadır. Gökalp'in düşüncelerinin Turancılıktan Türkçülüğe evrildiğini savunan üçüncü bir görüş daha vardır. Bu yazı üçüncü görüşü benimsemekte ve Gökalp'in Turancılığını, fikirlerini şekillendiren ve aynı zamanda dönüştüren "Dış Türkler" in etkileri kapsamında ele almaktadır. Diğer bir ifadeyle Gökalp'in Turancılıktan Türkçülüğe izlediği yol Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerden ayrı düşünülemez. Bu çerçevede Gökalp'in Turancılığının doğası da sorgulanabilir. Gökalp'in Turancılığı ırksal ya da siyasi değil, kültürel bir Turancılıktır ve aşağıda tartışılacağı gibi Tatar ve Azerbaycan Türkçülüğü çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Landau, Pantürkçülüğün tarihini dört döneme ayırmaktadır. İlk dönem 1865 yılı gibi başlayan, Jön Türk devriminden hemen önce sonlanan ve "büyük hülyalar" dönemi olarak tanımlanan dönemdir. Bu dönem Pantürkçü ideolojinin özünün şekillenmesi açısından en önemli dönemdir. Daha sonraki yıllarda Pantürkçülüğün temel kavramlarında ciddi bir dönüşüm yaşanmamıştır. Pantürkçü ideolojiyi savunan ve şekillendiren en önemli aktörler Çarlık Rusyası Türki grupların entellektüelleridir. Bu dönemde kültürel boyut üzerindeki vurgu önemlidir.¹ Pantürkçülere göre, Müslümanları birleştiren din giderek zayıflamakta ve daha az önemli hale gelmekteydi. Bu gelişme karşısında Pantürkçüler Batıcılığı reddetmeyen, fakat Batı'nın sadece metod ve tekniğini almayı hedefleyen yeni bir çeşit Türk milliyetçiliği yaratma çabasına girişmişlerdir. Çarlık Rusyasında doğan bu yeni tür milliyetçilik aslında terimlerini ve metodlarını ödünç aldığı Panslavizmin "ayna görüntüsüdür". Özetle, 19. yüzyılın sonunda resmî kültürel Ruslaştırma politikasına bir cevap olarak doğan ve henüz olgunlaşmamış Pantürkçü ideoloji, Rusya'daki tüm Türklerle Osmanlı Türkleri arasında bir bağ oluşturacağı düşünülen kültürel Türkçülük ideolojisidir.²

1 Jacob M. Landau, **Exploring Ottoman and Turkish History**, Hurst & Company, London 2004, s. 30-31.

2 Landau, **a.g.e.**, s. 32, 69.

Pantürkizmin ikinci dönemi 1904-1905 ile 1922-1923 yılları arasındaki dönemdir. Etkisinin arttığı ve karakterinin değiştiği bu dönem Pantürkizmin “altın çağıdır”.³ 1904-1905 yıllarında Pantürkist çevrelerin istekleri hem Çarlık Rusyasında hem de dışarıda giderek belirginleşerek daha siyasi bir hal almıştır. Bu dönemde Yusuf Akçura (1876-1935), İsmail Bey Gaspiralı (1851-1914), Ali Bey Hüseyinzade (Turan) (1864-1942), Mehmet Emin Resulzade (1884-1955) ve Ahmet Ağaoğlu (1876-1939) gibi bazı önemli Pantürkist ideologlar Anadolu Türklerini Pantürkizm adına mobilize edeceklerine inanarak Türkiye’ye gelmişlerdir. Landau, bu dönemde gelişen ideolojinin karakterini irredantist olarak tanımlanmaktadır.⁴

Üçüncü dönem Orta Asya’da Sovyet hâkimiyetinin kurulması, Türkiye’de de cumhuriyetin ilanı ile başlamış ve İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam etmiştir. Sovyetler Birliği’ndeki Türklerin yaşadığı yerlerde Pantürkçü faaliyet yeraltından yürütölmek üzere geri dönmüştür. Sovyet güçleri bu faaliyetlere çeşitli yöntemlerle karşı koymaya çalışmışlardır. Bazı Tatarların İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman Nazi güçleriyle iş birliği yapması Sovyetler Birliği’ndeki Pantürkçü faaliyetlerin zirvesini oluşturmuştur.⁵ Almanların başarılı bir şekilde kendi çıkarları için kullandığı Pantürkçü propaganda 1944 yılında Tatarların Sovyet otoriteleri tarafından sürölmesiyle Sovyetler Birliği içinde her hangi bir şekilde anlamlı bir aktivite olmaktan çıkmıştır.⁶ Pantürkçü hareket, aynı dönemde, Türkiye’de *Bozkurt*, *Çınaraltı* ve *Tanrıdağ* dergilerinde ihtiyatlı

3 Landau, **a.g.e.**, s. 32.

4 Landau, **a.g.e.**, s. 33-34.

5 Landau’ya göre, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde ve sonrasında dünyadaki Türk nüfusun neredeyse yarısının Çarlık baskısı altında olduğuna inanılıyordu. Dolayısı ile, Pantürkçülük ideolojisi Osmanlı ve Almanların Ruslara karşı yürüttüğü propaganda kampanyalarında önemli bir rol oynamaktaydı. Almanlar, Pantürkçülük ve Panislamcılığı Rusya’yı zayıflatmak ve Orta Asya’nın geniş ekonomik zenginliğinden faydalanmak üzere kullanmaktaydılar. Bk. Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 49, 53; Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 50. Ayrıca bk. Baykan Sezer, “Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme”, İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllığı 1, İstanbul 1988, s. 229. Georgeon, Almanlarla İttihad ve Terakki yönetiminin ilişkisinde Akçura’nın büyük bir rol oynadığına dair iddialar olduğunu, fakat bu konuda şüpheleri bulunduğunu yazmaktadır. Bk. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1986, s. 118-119.

6 Landau, **a.g.e.**, s. 35-36.

bir şekilde tartışılmaya başlamıştır. Bu dergilerde yazan yazarlar Gökalp'in öğretilerini yakından takip etmekteydiler. Bu açıdan bakıldığında, Gökalp'in 1923 yılında yayımlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabı Pantürkçü akımının üçüncü döneminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁷

Dördüncü dönem İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda başlayan ve bugüne kadar devam eden dönemdir. 1946 yılında Türkiye'de çok partili döneme geçilmesiyle birlikte Pantürkçülük tekrar kabul görmeye başlamıştır. Landau'ya göre, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren Türkiye'deki Pantürkçü hareket, büyük ihtimalle savaş dönemindeki Nazi propagandası sonucunda giderek daha ırkçı bir karakter kazanmıştır. Bir kez daha Orta Asya kökenli tüm halkların ittifakı (Moğollar, Finliler ve Macarlar dâhil olmak üzere) (Turancılık) fikrine itibar edilmiştir. Önceleri Çarlık Rusyası, sonraları Sovyetler Birliği'ndeki Türklerle sınırlı olan Pantürkçü hareket dördüncü dönemde Çin, İran, Irak, Yunanistan, Kıbrıs, Romanya ve Bulgaristan'da yaşayan Türkleri de içine alarak gözle görünür bir şekilde alanını genişlemiştir. Landau, bu grupların yaşadıkları toprakların da “ana vatana” katılması amacının güdüldüğünü iddia etmektedir.⁸

Yukarıda sunulan dönemselleştirme Turancılık, Türkçülük ve Pantürkçülük⁹ kavramlarının ayrıştırılması ve Gökalp'in Türkçülüğünün konumlandırılması adına önemlidir. Landau, Gökalp'in etkisini birinci dönemin sonlarından başlatıp bugüne kadar getirmektedir. Ayrıca Ermenilerin Anadolu'dan sürülmesi ya da Enver Paşa'nın “Pantürkçülük adına Orta Asya'da sürdürdüğü mücadeleyi”, Osmanlı hükümetini yöneten Jön Türk hükümetinin resmî politika olarak irredantizmin Pantürkçü versiyonunu benimsemesine bağlamaktadır.¹⁰ Turancılık ve Pantürkçülük üzerine yazdığı iki kitapta da Gökalp'in ve yazdıklarının bu gelişmeler üzerinde etkili olduğu önkabulü vardır.¹¹ Zenkovsky de,

7 Landau, **a.g.e.**, s. 36-37.

8 Landau, **a.g.e.**, s. 37-38.

9 Landau, İngilizcede “Turkism” olarak kullanılan tanımı Türkçeye “Türklük”, “Panturkism” olarak kullanılan tanımı da “Türkçülük” olarak çevirmektedir. Bk. Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 34. Sözü geçen İngilizce terimler bu metinde Türkçülük ve Pantürkçülük olarak kullanılmaktadır.

10 Jacob M. Landau, **Exploring Ottoman and Turkish History**, Hurst & Company, London 2004, s. 35.

11 Landau, **a.g.e.**; Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995.

1915 yılındaki Ermeni techirini Pantürkçü hareketin zirvesindeyken yaşanan, Türkleri Azerbaycanlılardan ayıran Ermenileri “ortadan kaldırmayı” hedefleyen bir politika olarak tanımlamaktadır.¹² Bu bakış açısı Türkiye’de de bazı çevreler tarafından paylaşılmaktadır.

Thomas, Pantürkçülük ya da Panturancılığı Batı’dan alınmış kavramlar olarak tanımlamaktadır.¹³ Aynı yazar, Enver Paşa’ya referans vererek, Pantürkçülüğün en uç noktada esas alarak “emperyalist” ve “saldırgan” bir kavram olduğunu söylemektedir. Bu ideolojinin aynı zamanda “belirgin” ve “özel” bir Türk milliyetçiliğinin oluşmasına çeşitli şekillerde katkıda bulunduğunu da yazmaktadır. Ona göre, Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Osmanlılık ve Panislam akımlarıyla birlikte Panturancılık da gözden düşmüş ve terkedilmiştir.¹⁴ Landau ise Pantürkçülük ve (pan) Turancılığı birbirinden ayırmaktadır. Turancılık, kökleri Turana uzanan tüm halkların önce birbirlerine yakınlaşmalarını daha sonra birleşmelerini (Orta Asya bozkırlarında tam tanımlanmamış bir ana vatan bölgesi) ifade eden bir ideolojidir.¹⁵ Buradan hareketle, Turancılığın Pantürkçülükten çok daha geniş bir kavram olduğunu ve Macarları, Finlileri ve Estonyalıları da kapsadığını söylemektedir. Landau’ya göre, Türkçülük ve Pantürkçülük ideolojilerinin kapsamı arasında da belirgin bir fark bulunmaktaydı. Ona göre, çoğu Türkçü; Pantürkizmi kendi genel milliyetçilik anlayışlarının sadece bir parçası olarak görmekteydiler. Öte yandan Pantürkçüler Türkçülüğü daha geniş ve kapsayıcı milliyetçi doktrinlerinin vazgeçilmez şartı olarak saymaktaydılar.¹⁶ Özetle, Pantürkçülük önce tüm Türk halklarının (Osmanlı sınırları içinde ve dışında bulunan) kültürel yaklaşması, sonra da bu halkların siyasi ittifakı fikrinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. İçeride eğitim, dil ve ekonomik hayatta Türkleştirme fikrini geliştirirken, dışarıda komşu devletlere karşı (Türklerin yaşadığı Çarlık Rusyası, Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan) ciddi bir tehdit oluşturmuştur.¹⁷

12 Serge A. Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960, s. 111.

13 Lewis V.Thomas, “Nationalism in Turkey”, **Nationalism in the Middle East, Sixth Annual Conference on Middle East**, The Middle East Institute, Washington D.C. March 21-22 1952, s. 4.

14 Thomas, **a.g.e.**, s. 4.

15 Landau, **a.g.e.**, s. 1.

16 Landau, **a.g.e.**, s. 34.

17 Jacob M. Landau, **Exploring Ottoman and Turkish History**, Hurst & Company, London 2004, s. 23-24.

Hostler'a göre, Pantürkçülük ve Panturancılık terimlerinin kullanımında bir karışıklık vardır. Bu, Arnold Toynbee'nin eserlerinde görülmektedir. Toynbee ve Kirkwood'un Türkiye üzerine yazdığı ortak bir eserde Panturancılık, Türkçe konuşan tüm halkların Panslavizm çizgisinde birliğini sağlamayı hedefleyen uluslarüstü bir propaganda olarak tanımlanmıştır. Lenczowski de, Panturancılığın gündem dışı olduğu İkinci Dünya Savaşı sırasında bu iki kavramı yanlış kullanmıştır. Hostler bunu, aklında Pantürkçülük olduğu halde Panturancılıktan bahsederek Alman kaynaklarının etkisine bağlamaktadır. Hostler, Panislamcılığın Rus-Türk bölgelerinde Pantürkçülükle harmanlanmasından dolayı Rusların da Panturancılık ve Pantürkçülük terimlerini eş anlamlı kullandıklarını yazmaktadır. Türkçe kaynaklar Pantürkçülük yerine "Türk Dünyası" terimini kullanmayı tercih etmektedirler. Ayrıca Hostler, Pantürkçülük teriminin Türkçeye hatalı bir şekilde "Türkçülük" olarak çevrildiğini söylemektedir. Özet olarak, Hostler, Panturancılık teriminin yalnızca 19. yüzyıldaki Türk-Macar iş birliği dönemine ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlarındaki yıllara işaret etmek üzere kullanılması gerektiğini söylemektedir. Panturancılığın aksine geçerli bir ideal olarak değerlendirilen Pantürkçülük ise ortak etno-kültürel ve siyasi temeller çerçevesinde Türk halklarının "iş birliği" ve "birliği" girişimlerini tanımlamaktadır.¹⁸ İnalçık ise Türkçülük kavramını kullanmakta ve Pantürkizm ya da Turanizm kavramlarının siyaset bilimi kavramları olduğunu söylemektedir.¹⁹

Georgeon, Türk milliyetçiliğinin romantik yönü olan Turan temasının Rusya'dan göçenlere özgü bir yaklaşım olmadığını iddia etmektedir. Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi Rusya'dan göçen entellektüellerin Türklerin birliği konusunda akılcı bir yaklaşım izlediklerini ve Turancılığa hiç yönelmediklerini yazmaktadır. Tam tersine Turancılığın daha çok Osmanlı kökenli Türkler tarafından gündeme getirilmiş, rasyonel olmayan bir tema olduğunu düşünmektedir.²⁰ Öte yandan Hostler'a göre, Pantürkçülük; Doğu Türklerinin Ruslaştırma politikasına, Batı Türklerinin de Rusların genişlemesine tepki olarak doğmuştur. Panturancılık ise Türk ve Macarların, Rusların Balkanlarda ilerlemesine

18 Charles Warren Hostler, **Türkism and the Soviets**, George Allen & Union Ltd., London 1957, s. 201-203.

19 Halil İnalçık, "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", **Doğu Batı**, Cilt 3, Sayı 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 12.

20 François Georgeon, "Yusuf Akçura", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Derleyen Tanıl Bora, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 511.

karşılık doğmuştur. Türkler ve Macarlar Birinci Dünya Savaşı'na girdiklerinde Panturancılık belirtileri zayıflamış ve geriye bu hareketin sadece Türkçü boyutu kalmıştır.²¹ Lewis ise Türkçülüğün Rusya Türkleri tarafından siyasi bir güce dönüştürüldüğünü söylemektedir.²²

Bu noktada Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Turancı hareketin Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde oynadığı rolü belirtmek gerekmektedir.²³ Turancılık, Slav tehdidine karşı Macaristan'da 1913 yılından 1970 yılına kadar düzenli olarak çıkan *Turan* isimli dergide rağbet görmüştür.²⁴ Macar hükümeti tarafından desteklenen bu dergi, kendilerini Turan ırkının üyeleri olarak gören Macarlar tarafından çıkarılmaktaydı. Bunların bazıları, 20. yüzyılın başında kurulmuş olan Turan Cemiyeti'nin üyesiydiler. Turan Cemiyeti ve bu cemiyetin yayınları Macarların "düşman" olarak algıladıkları çevreleri karşısında duydukları yalnızlığı ve müttefik arayışlarını ifade etmekteydi. "Sovyetlerin elinden çekenlerin" hepsi birbirlerini doğal müttefik olarak görmekteydiler. Bunların arasında Dış Türkler en önde gelenlerdi.²⁵

Aşağıda öncelikle Dış Türklerin Ziya Gökalp'in erken dönemlerde yazdıklarının üzerindeki etkisi tartışılacaktır. Bunu takip eden bölümde ise Gökalp'in Turancılıktan koparak Türkçülüğe yönelişi tartışılacaktır. Gökalp'in fikirleri zaman içinde radikal değişiklikler göstermiştir. Bu, Turancılık ve Türkçülük konusunda yazdıkları için de geçerlidir, fakat Gökalp, milliyetçilik ideolojisini şekillendirdiği süre içinde her zaman ırk ve biyolojik özelliklere mesafeli dur-

21 Hostler, **a.g.e.**, s. 199-200.

22 Bernard Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey", **Middle Eastern Studies**, June-July 1953, s. 222.

23 Bu konuda bilgi için bk. Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 99, İstanbul 2000, s. 36-57; Nizam Önen, **İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 107-118, 141-178; Hostler, **a.g.e.**, s. 199-200. Landau'ya göre, Turan ve Pantürkçülük kavramlarının rağbet görmesinden sorumlu olan isim Yahudi-Macar gezgin Arminius (Hermann) Vambery'dir. Landau, bazı Jön Türk liderleriyle yakın ilişkisi olan Vambery'nin, sözü geçen liderlerin Pantürkçülük prensiplerini benimsemesinde etkili olmuş olabileceğini yazmaktadır. Bk. Jacob M. Landau, **Pan-Turkizm: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 2. Ayrıca bk. Lewis, **a.g.m.**, s. 221.

24 Landau, **a.g.e.**, s. 1.

25 Landau, **a.g.e.**, s. 80-81; Demirkan, **a.g.e.**, s. 32.

muştur.²⁶ Zenkovsky, Gökalp'in Turancılar arasında önde gelen isimlerden biri olmasına rağmen siyasi projelerinde arkadaşlarından daha temkinli davrandığını belirtmektedir.²⁷

TATAR VE AZERBAYCAN TÜRKÇÜLÜĞÜNÜN ETKİLERİ

Pantürkçülük, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına ya da genel olarak Panslavizme karşı geliştirilmiş bir ideoloji olarak bilinmektedir. Bu ideolojinin temelinde “ortak köken” kavramı etrafında bütün dünya Türklerinin dış tehditlere karşı ittifakı fikri yatmaktadır. Landau, Pantürkçülüğü bir “ıcat” olarak tanımlamakta ve bu nedenle, eğitimsiz kesimlerin kavramakta zorluk çektiğini yazmaktadır.²⁸ Oysa Zenkovsky'ye göre, Rusya Türklerinin Rus tarihinde rol oynamalarının üç nedeni vardır. Bunların ilki Çarlık Rusyasından beri Rusya Türklerinin sayılarının oldukça yüksek olmasıdır. Rusya Türkleri Sovyetler Birliği'nin toplam nüfusunun yüzde 10-11'ini oluşturmaktaydı. İkinci olarak Türklerin Rusya coğrafyasının en önemli bölge ve şehirlerine dağılmış olarak yaşamalarıydı. Son olarak 1.500 yıl boyunca Türkler ve Slavların (Ruslar) bir arada yaşamalarından dolayı birbirleriyle karışmış olmaları ve bu nedenle, birbirleri üzerinde kalıcı etkiler bırakmış olmalarıydı.²⁹

Landau, Pantürkçülük kavramının orijinal olduğunu, fakat çoğu taktik ve hatta bazı terimlerin Panslavizmden ödünç alındığını da belirtmektedir. Bu nedenle, Pantürkçülük hareketinde başı çekenlerin neden en uzun süre Rus idaresi altında kalan Tatarlar olduğunu anlaşılır bulmaktadır.³⁰ Zenkovsky de, Rus ordusunda ve yönetiminde görev yapmış ve yeni Rus devletinin oluşmasına destek olmuş Tatarların ekonomik becerileri ve Ruslar hakkındaki bilgileri sayesinde Rusya Türkleri arasında 1917 yılına kadar lider konumunda olduklarını söylemektedir.³¹ Aşağıda tartışılacağı gibi, Tatarlar, Türklerin kuracağı ittifakın ilk adımı olan kültürel yakınlaşmayı sağlamak amacıyla çok düşük seviyelerde olan

26 Gökalp'in Türkçülük ve milliyetçilik anlayışı bu yazıyı tamamlayan başka bir çalışmada ele alınmıştır.

27 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 11.

28 Landau, **a.g.e.**, s. 8.

29 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 11.

30 Landau, **a.g.e.**, s. 8-9.

31 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 13.

okur yazarlığı yaygınlaştırmayı ve ortak bir dil (Türkçe) yaratmayı hedeflemişlerdir. Diğer bir ifadeyle eğitim, dil reformu ve basın propagandası milliyetçi Tatar aydınlarının odak noktası olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenler arasında Tatarlar ve Orta Asya ve Azerbaycan'dan gelen Türk kökenli gruplar bulunmaktaydı. Rusya'dan gelen iyi eğitilmiş göçmenler Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve siyasi bir ideal olarak yayılmasında kilit rol oynamışlardır. Bu çerçevede Tatar milliyetçilerinin önde gelen isimlerinden olan İsmail Bey Gaspıralı ve Yusuf Akçura'nın düşünceleri özellikle önemlidir.

Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı üç düşünce akımından etkilenmiştir. Bunların ilki Fransa'da bulunduğu sırada tanıştığı Panslavizm hareketidir. İkincisi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Genç Osmanlı hareketidir (Namık Kemal, Şinasi Efendi ve Ziya Paşa etkisi). Sonuncusu ise 1860-1870 yılları arasında İstanbul'da gelişen Panislamcı harekettir. Gaspıralı bu etkiler çerçevesinde Rusya Müslümanlarının ittifakı fikrini geliştirmiştir.³² Gaspıralı, 1883 yılında çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde belirgin bir Pantürkçü vurguyla laik milliyetçiliği savunmuştur. "Dilde, fikirde, işte birlik" Gaspıralı'nın sloganıdır. Buradaki birlik vurgusu tüm Rusya Müslümanlarının birliği anlamındadır, fakat Müslümanların çoğunluğu aynı zamanda Türk kökenli halklar olduğu için, Gaspıralı'nın dinî birlik çağrısı Rusya Türklerinin (Müslüman Türklerin) birliği anlamına da gelmekteydi.³³ Bu slogan çerçevesinde Türkiye'nin ruhani önderliğinde Rusya'daki tüm Müslüman Türklerin ortak bir dil temelinde birleşmesini savunmuştur. *Lisan-ı umumi* olarak adlandırdığı bu ortak dil (Orta Dil), Kırım Tatarcasının Rus, Arap ve Farsça kelimelerden arındırılıp yerine Türkçe kelimelerin getirilmesiyle oluşturulacaktı. Yani Osmanlı Türkçesi ve Tatarcanın bir karışımı olacaktı.³⁴ Özetle, Gaspıralı tüm Rusya Türklerinin dinî, kültürel ve dilsel birliğini ve İslam dünyasının tamamının güçlenmesini savunmuştur, fakat bunu yaparken Ruslar ve Türkler arasındaki tarihi bağlara işaret ederek temkinli

32 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 30-31.

33 Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı, Türklük ve İslam", **Doğu Batı**, Yıl 8, Sayı 31, Şubat-Mart-Nisan 2005, s. 147-149, 156-158; Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 31-32.

34 Kırımlı, **a.g.m.**, s. 173-174; Landau, **a.g.e.**, s. 10; Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 31, 42-43; Zenkovsky, **a.g.e.**, 31-33.

davranmıştır.³⁵ Kırımlı, Gaspıralı'nın, siyasi temelde muhtemel bir Türk birliği fikrinin ortaya konulmasını, Türklerin iç ve dış şartları altında tamamen gündem dışı, mânâsız ve tehlikeli olarak değerlendirmektedir.³⁶

Pantürkçü bu görüşler dil reformu konusunda birlikte, 1905 yılından sonra, başka Tatar dergilerinde ve aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda Azerbaycan ve Özbek dergilerinde de savunulmuştur. Bu dönemde Pantürkçü aydınların bir araya geldiği bir dizi kongre de yapılmıştır. Bunların ilki 1905 yılının Ağustos ayında toplanmıştır. Birinci Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi olarak sunulan bu ilk toplantıda tüm Rusya Müslümanlarının ittifakı yolunda kararlar alınmıştır. Bu kararlar, Ocak 1906 yılında gerçekleştirilen İkinci Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi'nde bir kez daha onaylanmıştır. 1906 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilen Üçüncü Bütün-Rusya Müslümanları Kongresi, sözü geçen bu ittifakı *İttifak-ı Müslimîn* adı altında siyasi bir partiye dönüştürme kararı almıştır. Her üç kongrede de Tatarlar çok aktif rol oynamışlar, fakat sıkı hükümet denetimi sonucunda milliyetçi editörler ve gazeteciler ya göç etmiş ya da sürgün edilmişlerdir. Bunların bazıları Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş, böylece Türkiye'deki Pantürkçü hareketin gelişimine ciddi katkıda bulunmuşlardır.³⁷

Gaspıralı'nın akrabası olan ve yukarıda sözü edilen her üç kongrede de son derece aktif katılımı olan Tatar Yusuf Akçura, *Kazan Muhbiri* (1906) dergisinin editörü olarak Türkçülük konusunda daha net yazılar yazmıştır. Akçura Paris'te bulunduğu süre içinde Ernest Renan'ın öğrencisi olmuş ve onun ulus fikrinden etkilenmiştir.³⁸ 1904 yılında yazdığı "Üç Tarz'ı Siyaset" adlı makalesinde Osmanlı ulusu yaratma fikrini, uygulaması imkânsız olduğu gerekçesiyle reddedmiştir. Panislamizm ve Pantürkizm ideolojileri arasında kesin bir tercih yapmamakla birlikte, Pantürkizme yönelmiştir. Panislamcılığı kısıtlı bir hareket,

35 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 33.

36 Kırımlı, **a.g.m.**, s. 154-155.

37 Kırımlı, **a.g.m.**, s. 160-162; Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 11-13; Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 41-51.

38 Zenkovsky, Akçura'nın ırkçı Alman teorilerinden de etkilendiği söylemektedir. Bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 38, 110-111. Ayrıca bk. Faruk Deniz, "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Akçura, Gökalp ve Mustafa Kemal'in Yeni Siyaset Arayışları", **DİVÂN İlmi Araştırmalar**, Sayı 21, 2006/2, s. 41.

Pantürkçülüğü ise daha fazla imkân dâhilinde görmüştür. Böylece “Üç Tarz-ı Siyaset” her zaman Türkçülüğün manifestosu olarak kabul edilmiştir.³⁹ Landau’ya göre, Akçura, Türkçülüğü tüm Türk kökenli grupların ittifakı için tek gerçek fırsat olarak görmüş ve bu ittifakın merkezine Osmanlı devletini oturtmuştur.⁴⁰ “Üç Tarz’ı Siyaset” makalesinde aynı zamanda Pantürkçülüğün özünü de tartışmış ve Gaspıralı ve arkadaşlarının geliştirdiği kültürel vurgudan, siyasi vurguya kaydırmıştır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları’ndaki Türklerin yanısıra başka ülkelerdeki azınlık Türklerinin tümünün siyasi anlamda birleşmesini savunmuştur.⁴¹ Landau bu fikirleri, irredantizmin, Pantürkçü ideolojinin temel siyasi teması olarak yerini bulması şeklinde yorumlamaktadır.⁴²

Georgeon’a göre, Akçura’nın çözümlemesi, onun kendi ifadesiyle “ırk temeline dayalı siyasal bir Türk milleti”ne tekabül ediyordu. “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesinde kullandığı “ırk” terimi Arapça kökenli bir sözcüktür ve “köken” anlamına gelmektedir. Daha sonra kanın saflığını da ifade etmek üzere soy, sop anlamında da kullanmıştır. Yine Georgeon’a göre, “cins” ve “kavim” sözcüklerini de Türk unsurunu Arap unsurundan ayırmak için kullanmıştır.⁴³ Özetle, Akçura’nın; ırk, Türk milliyetçiliği ve İslamiyet arasında kurduğu ilişkinin bir ilk olduğu düşüncesi Batı’lı kaynaklarda yaygın olarak paylaşılmaktadır. Öte yandan İslamiyetle Türk milliyetçiliğinin uzlaştırılması doğrudan doğruya Tatar modernleşme hareketinin etkisi ile gelişmiş bir düşünce akımı olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴ Deniz, Akçura’yı, din ile ırk arasında kalmış mütereddit bir düşünür olarak tanımlamaktadır.⁴⁵

Almanya’daki popüler Pancermenizm teorilerinin ardından Türkçülük ya da Pantürkçülük olarak adlandırılan bu yeni doktrin çok kişi tarafından tehlikeli ve gerçek dışı olarak kabul edilmiştir. Yukarıda tartışıldığı gibi, Pantürkçü ideolojinin giderek siyasi bir karakter kazanmasından ağırlıklı Akçura so-

39 Georgeon, **a.g.e.**, s. 508-509.

40 Ayrıca bk. Georgeon, **a.g.e.**, s. 509.

41 Landau, **a.g.e.**, s. 14; Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 43. Ayrıca bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 38-39.

42 Landau, **a.g.e.**, s. 43.

43 Georgeon, **a.g.e.**, s. 509, 514.

44 Georgeon, **a.g.e.**, s. 510.

45 Deniz, **a.g.m.**, s. 47.

rumlu tutulmaktadır. Akçura, Rusların bu fikre kesin olarak karşı koyacağını bilmekteydi; çünkü Türklerin birleşmesi, Rusların Volga, Urallar, Kafkasya ve Kazak bozkırlarında geniş topraklar kaybetmesi anlamına gelmekteydi.⁴⁶ Kısaca Akçura'nın ortak kan, ırk ve ulusal farkındalık üzerine vurgu yaparak çok daha kapsamlı olan Turancılığın temelini oluşturduğu düşünülmektedir.⁴⁷ Öte yandan Deniz'e göre, Akçura'nın "Üç Tarz'ı Siyaset" makalesindeki fikirler "belirsiz ve muhayyel"dir. Bu fikirleri belirginleştiren ve geliştiren, 1913 yılında "Üç Cereyan" makalesini yazan Gökalp'tir. Ayrıca Gökalp, Akçura'nın işaret ettiği Batıcılık ve Türkçülüğü daha belirgin olarak öne çıkarmıştır.⁴⁸ Berkes de Akçura'nın hangi ideolojinin temsilcisi olduğunun zaman zaman belirsiz kaldığını, bu nedenle, oportünist bir düşünür olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁹ Bu noktada Landau, Gökalp'in Pantürkçülük içindeki ırkçı kavramları eleştirdiğini ve kültürel-egitimsel ideali önemli gördüğünü, fakat Akçura'nın ırkçı görüşlerinin Türk politikası üzerinde daha etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu etkinin bir sonucu olarak, 1912 yılında, sadece Türklere açık olan (diğer Müslümanlara kapalı) ve Turancılığı benimseyenler için ortak bir platform olarak kabul edilen *Türk Ocakları*'nın açılmasını göstermektedir.⁵⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından etkinlik alanı ancak Türkiye sınırları içinde belirlenen Türk Ocakları'nın Mart 1931 tarihinde kapatılması, teşkilat içinde artan Pantürkist taleplerin önüne geçilememesine bağlanmaktadır.⁵¹

Deniz, Akçura'nın Türkçülük hareketinin öncüsü, kurucusu ve yayıcılarından biri olarak gösterilmesini "bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir abartı" olarak görmektedir.⁵² Akçura'nın, Gökalp'in yanında "unutulan adam" olduğunu yazan Berkes bu tartışmaya açıklık getirmektedir. Berkes'e göre, Akçura, Gökalp'e

46 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 39. Ayrıca bk. Deniz, **a.g.m.**, s. 45.

47 Landau, **a.g.e.**, s. 33-34.

48 Deniz, **a.g.m.**, s. 36.

49 Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul, Birinci basım 1931, 1985, s. 211. Mardin, Akçura'nın "üç tarz-ı siyaset"ten birini seçmeyi okuyucularına bıraktığını, fakat kendisinin Türkçülük taraftarı olduğunu belirtmektedir. Bk. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1985-1908**, Toplu Eserleri: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 202.

50 Landau, **a.g.e.**, s. 34. Ayrıca bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 107.

51 Murat Kılıç, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 16, Aralık 2007, s. 134.

52 Deniz, **a.g.m.**, s. 38.

yakıştırılan ırkçılık ve Turancılık düşüncelerinin kaynağı sayılan Çarlık Rusyası yönetimi altındaki farklı Türk dili dallarında konuşan toplumlari ve onların sorunlarını Gökalp'e kıyasla "ilk elden, daha yakından" tanıyan bir kişiydi.⁵³ Berkes, Akçura'nın Türkiye'ye ilk geldiği yıllarda "kavim" ve "ırk" terimlerini birbirine karıştırarak kullandığını yazmaktadır. Gökalp ise "ırk", dil akrabası olarak "kavim" ve laik halk birimi olarak "millet" terimlerini şaşılacak bir açıklıkla birbirinden ayırarak kullanmıştır. Bu açıdan Akçura'dan farklılaşmaktadır.⁵⁴ Gökalp'e göre, "millet, saniyen ırk ve kavmiyet demek de değildir. Cemiyetler, kablettarih zamanlarda bile ırkan saf ve kavmiyetçe halis değildiler".⁵⁵ Buradan hareketle Berkes, Gökalp'in aslında Osmanlıcı, Akçura'nın ise Türkçü olduğunu söylemektedir. Ona göre, Gökalp'in milliyetçiliği "Osmanlı milliyetçiliği, hatta üçte bir oranda bir Müslüman milliyetçiliği olduğu için Akçura İttihatçılar arasında onun gördüğü itibarı kazanamadı" demektir.⁵⁶ Gökalp, İslamlaşma ve Türkleşmeyi karşı karşıya getirmemiştir ve "muasır bir İslâm Türklüğü" geliştirme fikrine yönelmiştir.⁵⁷ Benzer bir şekilde Georgeon da, Berkes'in "unutulan adam" tanımına referans vererek Akçura'nın Gökalp'in yanında unutulmuşluğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Türk toplumunun en tutucu kesimlerinin kullandığı bir tema haline gelen Pantürkizmin babası olarak tanınmasına bağlamaktadır.⁵⁸

20. yüzyılın başındaki Pantürkçü milliyetçi uyanışta Azerbaycanlılar da aktif ve etkili olmuşlardır. 19. yüzyılda Azerbaycanlılar arasında yaşanan kültürel uyanma ilk defa 1875 yılında, Bakü'de yayımlanan *Ekinci* isimli dergide siyasi bir vurguyla dile getirilmiştir.⁵⁹ Bu uyanışın devamı olarak, Mayıs 1917 tarihinde, Moskova'da Birinci Rusya Müslümanları Kurultayı toplanmıştır. Müslümanlar arasında bir dayanışma yaratma girişimi olmasına rağmen kurultayda ortak bir eylem planı kararı alınamamış olması, Landau'ya göre, Pan-

53 Berkes, **a.g.e.**, s. 209.

54 Berkes, **a.g.e.**, s. 212.

55 Ziya Gökalp, **Makaleler VII: Küçük Mecmua'daki Yazılar**, Hazırlayan Dr. M. Abdülhalük Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Sayı 387, Ziya Gökalp Dizisi 17, 1982, s. 226.

56 Berkes, **a.g.e.**, s. 213.

57 Deniz, **a.g.m.**, s. 50.

58 Georgeon, **a.g.e.**, s. 505.

59 Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 14.

türkçü vizyonun kırılmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla, bölücü bir hareket olarak değerlendirilen Pantürkçülüğe (ve Panislamizme) karşı katı bir propaganda yürütülmüş, Ruslaştırma politikası başlatılmıştır. Bu politika çerçevesinde okullara Rusça girmiş, Türk ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelere Ruslar yerleştirilmiş ve kilit pozisyonlara Ruslar getirilmiştir.⁶⁰

Aralık 1908 tarihinde kurulan *Türk Derneği* Rusya Türklerini çalışmalarına katılmaya davet etmiş ve kısa sürede birçok temsilci İstanbul'a gelmiştir. Azerbaycan'dan İstanbul'a göçen entellektüeller burada sürekli kalmamışlar ve çeşitli aralıklarla ülkelerine dönerek yazılarında Türkçülük fikrini yaymaya çalışmışlardır. Bunların arasında Mehmet Emin Resulzade, 1910 ya da 1911 yılında Bakü'ye dönmüş ve 1913 yılında *Müsavat Partisi*'nin başına geçmiştir. Partinin muğlak Panislamcı ideolojisini Türkçülüğe yönlendirmiştir. Bu süreç içerisinde giderek büyüyen fakat tam tanımlanmamış millî duyguların kuramsal temellerini de geliştirmiştir.⁶¹ Mesela *Dirlük* gazetesindeki bir makalesinde ümmet ve ulus kavramları hakkında yazmış ve ısrarla iki kavram arasında açık bir fark olduğunu savunmuştur. Ona göre, ümmet kavramının yalnızca dinî bir anlamı vardı ve İslam dinine inanan herkesin ortak vicdanını ifade etmekteydi. Ulus kavramı ise ortak dil, kültür, tarih ve din temelinde oluşmuş bir topluluğa işaret etmekteydi. Ortak din bu topluluğun özelliklerinden sadece bir tanesini oluşturmaktaydı. Diğer bir ifadeyle ulus, dinî bir grup anlamına gelemezdi; çünkü ulus fikri her şeyden önce laikti ve nitelikleri açık olarak milliyet (İng. *nationality*) fikrinin nitelikleriydi. Milliyetçiliğin bu laik tanımları ilerleyen yıllarda *Müsavatçılık* ideolojisinin özünü oluşturmuştur. *Müsavat Partisi* yükselmekte olan milliyetçilik hareketi ile özdeş görülmüştür.⁶² Mehmet Emin Resulzade, 1914'den önceki yıllarda Azerbaycanlılar için "Türki" ve daha eski olan "Tatar" ve "Transkafkasya Müslümanları" tanımlarını açıkça kullanmaya başlamasına rağmen Azerbaycanlılar milliyetlerinin adını içselleş-

60 Landau, *a.g.e.*, s. 15-20.

61 Tadeusz Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Derleyen Ronald Grigor Suny, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1996, s. 219.

62 Aydın Balayev, "Sosyo-Politik Örgütlenme (1988-1997)", Derleyen Büşra Ersanlı vd., *Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi: Azerbaycan*, Da Yayınları, İstanbul 2004, s. 90.

tirememişlerdir.⁶³ Astourian, Swietochowski'yi referans vererek; Azerbaycan'da, 1905 yılında bile, bölgede yaşayanların grup kimliklerinin yalnızca Müslüman olmalarından hareketle tanımlandığını ve bu grubun ortak bilincinin kendisini her şeyden önce “evrensel ümmet” açısından ifade ettiğini, birleştirici bağın İslam olduğunu söylemektedir.⁶⁴ 1917 Devrimi'nin ardından *Müsavat Partisi* Müslümanlar arasında en çok destek gören partiydi.⁶⁵ Altstadt'a göre, bu dönemdeki milliyetçilik içerik olarak “Türki” ve “İslami”ydi.⁶⁶

Swietochowski, Mehmet Emin Resulzade'nin meclise sunduğu güncelleştirilmiş yeni *Müsavat* programının içeriğine değinmekte ve bu programda, partiye yön vermeye devam edecek iki temel ilkenin milliyetçilik ve federalizm olduğunu söylemektedir. Burada milliyetçilik, Azerbaycanlıların daha geniş bir Türk ailesinin parçası olmalarına rağmen kendi başlarına bir ulus oluşturdularını gerçeğinin tanınması şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁷ Genel olarak Ruslara karşı ortak bir Transkafkasya devletleri cephesi oluşturma çabaları, gevşek bir Azerbaycan-Gürcistan ortak savunma paktı oluşturmaktan öteye gidememiştir.⁶⁸ Buna rağmen Müslümanlar arasında kurulamayan dayanışma ve 20. yüzyılın başındaki konjonktür, seçkinler arasında evrenselci ümmet bilincinin yerini Türkçülüğe bırakmaya başlamasına neden olmuştur. Mesela Mehmet Emin Resulzade, 1928 yılında, İstanbul'da, Azerbaycanlıların köklerine dair yazdığı bir yazıda Türklerin Azerbaycan halkının oluşmasında kritik bir rol oynadığını

63 Swietochowski, **a.g.e.**, s. 219-220; Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 74-75.

64 Stephan H. Astourian, “In Search of Their Forefathers: National Identity and the Historiography and Politics of Armenian and Azerbaijani Ethnogeneses”, Derleyen D. V. Schwartz vd., **Nationalism and History: The Politics of Nation-Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia**, University of Toronto, Center for Russian and East European Studies, Toronto 1994, s. 52-53.

65 Cengiz Çağla, “The Liberal and Socialist Influences on Azerbaijani Nationalism at the Beginning of the 20th Century”, **Central Asian Survey**, Cilt 21, Sayı 1, 2002, s. 118.

66 Audrey L. Altstadt, “Azerbaijani Turks' Response to Russian Conquest”, **Studies in Comparative Communism**, Sayı 19, 1986, s. 279.

67 Tadeusz Swietochowski, “National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920”, **Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Derleyen Ronald Grigor Suny, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1996, s. 226.

68 Swietochowski, **a.g.e.**, s. 227-228.

ileri sürmüştür. Bu gelişmenin daha sonraki aşaması Azerbaycan milliyetçiliğidir.⁶⁹

Bir diğer Azerbaycanlı düşünür; Osmanlı devletinin bütün Türklerin gerçek vatanı olduğuna içtenlikle inanan, Türkçülük fikrinin en önemli ve başarılı savunucularından ve Bakü gazetelerinden *Hayat* ve *Füyuzat*'ın editörü Ali Bey Hüseyinzade'dir.⁷⁰ Ali Bey Hüseyinzade, bu gazetelerde edebi Azerbaycan dilinin Osmanlılaştırılması fikrini savunmaktaydı. Yine bu gazetelerden *Füyuzat*'da, 1907 yılında, meşhur "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak (Avrupa medeniyeti)" sloganını geliştirmiştir. Bunların arasında Türkçülük en önemli olanı sayılmıştır. Aşağıda bahsedileceği gibi, bu slogan daha sonradan Türkçülüğün kaynağını oluşturacak ve 1918 yılında kurulan ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağının renklerini temsil edecektir. Bugün de aynı renklerin kullanıldığı bayrağın renklerine bakacak olursak, Türkçülük (mavi renk) millî değerlerin korunması, çağdaşlık (kırmızı renk) (Avrupa medeniyeti) Batı'dan teknoloji ve bilim transfer edilmesi, İslamcılık (yeşil renk) ise İslami değerlerin korunması anlamına gelmektedir. Yeşil rengin en altta olması, modernleşmenin İslam temelli olması gerektiğine işaret etmektedir. Aynı şekilde mavinin yukarıda olması da, Türk dünyasının modernleşmeye yol göstermesi anlamına gelmektedir.⁷¹ Ali Bey Hüseyinzade, Güney Kafkasya Türklerinin

69 Swietochowski, **a.g.e.**, s. 233.

70 1889 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göçen Ali Bey Hüseyinzade burada Jön Türklerle yakın ilişkiye geçmiştir. Rusya'daki hava yumuşadığında, 1905 yılında, Bakü'ye geri dönmüş ve haftalık *Füyuzat*'ı çıkarmaya başlamıştır. Bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 95-96. 1911 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez komitesine katılmıştır. Mehmet Emin Resulzade de İstanbul'da bulunduğu süre içinde Pantürkçü harekete katılmış, iktidardaki Jön Türklerle iş birliği yapmış ve *Türk Yurdu*'nda yazılar yazmıştır. Bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 100. İstanbul'a gelişinden kısa süre sonra eğitim müfettişi olarak atanan Ahmet Ağaoğlu da diğerleri gibi Paris'te bulunduğu sırada Jön Türklerle iş birliği yapmıştır. Bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 96. Landau, hâkim sınıf içinde Pantürkçü eğilimin artmasını kısmen de olsa önemli bir takım Pantürkçülerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni etkilemesine bağlamaktadır. Bk. Landau, **a.g.e.**, s. 49. Zenkovsky, İsmail Bey Gaspralı (Kırım), Ali Bey Hüseyinzade (Azerbaycanlı) ve Yusuf Akçura'nın (Tatar) Jön Türk merkez komitesine seçilmelerini, bütün Türklerin ideolojik ve ırksal birliğini tanımak adına atılan bir adım olarak değerlendirmektedir. Bk. Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 107.

71 Bayrağın renklerinin temsil ettiği Türkçülük, İslamcılık ve çağdaşlık bugün Azerbaycan'da resmî ideoloji olarak sunulmamaktadır.

ulusal kaderini, İslam dünyasının ruhani ve siyasi başı olan Osmanlı devletiyle birleşmekte tasavvur ettiğini yeterince açık belirtmiştir.⁷²

Bir diğer Azerbaycanlı düşünür, 1908 Jön Türk devriminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Ahmet Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu, Akçura gibi, Paris'te bulunduğu sırada Ernest Renan'ın öğrencisi olmuş ve Zenkovsky'nin iddiasına göre, ondan "ulusun ırk tarafından belirlenen doğal bir grup olduğu" fikrini öğrenmiştir. Ağaoğlu, ilerleyen yıllarda, bu etki altında "Turancılar" adını verdiği, "sadece bütün Türklerin değil, Ural-Altay halklarının tamamının birleşmesi" anlamına gelen görüşün en hararetli savunucularından olmuştur.⁷³ Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Dış Türkler tarafından savunulan bu düşünceler Türkiye'de birçok insanı etkilemiştir. Irkçılık konusu ve bunun Türkiye'deki etkileri, Akçura ve Gökalp'in görüşleri temelinde aşağıda tekrar ele alınacaktır.

1908'de kurulan *Türk Derneği*'nin kurucuları arasında Necib Asım ve Yusuf Akçura gibi tanınmış aydınlar bulunmaktaydı. Macaristan, Budapeşte'de kolu açılan derneğe de kısa sürede İsmail Bey Gaspiralı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmed Fuad Köprülü ve Fuad Sabit gibi isimler katılmıştır. 1911 yılında yurt dışındaki Türk öğrenciler tarafından İsviçre, Fransa ve Almanya'da *Türk Yurdu* (*Türk Talebe Yurdu*), 1913 yılında da *Türk Bilgi Derneği* kurulmuştur. Dış Türkleri de bünyesinde barındıran *Türk Yurdu*, *Türk Derneği* gibi kültürel Pantürkçü eğilimi olan bir dernek olarak bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı boyunca var olmaya devam etmiş olan *Türk Yurdu* derneği hem Mustafa Kemal'in mücadelesini hem de Kırım ve Rusya Azerbaycan'ının bağımsızlığını desteklemiştir. İstanbul *Türk Yurdu* derneği daha çok Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Muhtar gibi entellektüellerden oluşmuştur. Gökalp bu derneğe daha sonra katılmıştır. Üyelerinin bir kaç ay sonra *Türk Derneği*'ne katılmasıyla *Türk Yurdu* kapanmıştır. *Türk Yurdu* derneğinin en önemli katkısı 1911'in sonundan itibaren çıkan ve Pantürkçülüğün en önemli yayın organları

72 Ali Haydar Bayat, **Hüseyinzâde Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 1998, s. 32-33, Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 60-61.

73 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 96.

olan *Türk Yurdu* (editörü Yusuf Akçura) ve *Halka Doğru* dergileridir. O günlerin en önemli bir başka Pantürkçü kuruluşu 1911-1931 yılları arasında faaliyet gösteren *Türk Ocağı* derneğidir. Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ferit, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Sabit, Yusuf Akçura ve Mehmet Ali Tevfik bu derneğe üye olmaya ve derneği yönetmeye davet edilmişlerdir. Landau, sonradan Gökalp ve Halide Edip'in de katıldığı bu derneğin milliyetçi Türkçülük doktrinine Pantürkçülük fikrini aşıladığını ileri sürmektedir.⁷⁴

Bu gelişmelerin Osmanlı toplumundaki yansımaları aşağıdaki bölümde Gökalp'in eserleri çerçevesinde tartışılacaktır. Bu tartışma Turancılık, Türkçülük ve Pantürkçülük kavramlarına yüklenen yeni anlamlar üzerinden yapılacaktır.

TURANCILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE

Gökalp'in Türkçülük konusundaki fikirleri çeşitlilik göstermiştir: Türkoloji çalışmaları çerçevesinde geliştirdiği Türklerin kültürel (etnik) uyanışı;⁷⁵ Türk dili konuşan tüm dünya halklarının kültürel birliği (Turan) ve son olarak ulus devletin temelini oluşturan millî kültür ve millî bilinci işlediği dönem. Bu geçişler sırasında Pantürkçülük ideolojisi zamanla Turancılıktan koparak Türkçülük içinde çözülmüştür. Böylece Pantürkçülük ve Türkçülük terimleri arasındaki karışıklık da ortadan kalkmaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle önceleri genişleterek Turancılığa kadar uzanan Pantürkçülük, zamanla yerel milliyetçiliklerin oluşmasına zemin açan daha dar kapsamlı Türkçülük fikrine doğru evrilmiştir. Bu çerçevede Pantürkçülük hem kültürel Türkçülüğü hem de siyasi Türkçülüğü içinde barındıran, siyasi konjonktüre ve coğrafyaya göre değişiklik gösteren muğlak ve esnek bir ideoloji olarak tanımlanabilir. Turancılık ise yine siyasi konjonktüre ve içeriden ya da dışarıdan algılanış biçimine göre ırkçı, irredantist, saldırgan ya da emperyalist olarak tanımlanmaktadır. Dolayısı ile, Turancılık da bir yandan kültürel, diğer yandan siyasi bir proje olarak değerlendirilebil-

74 Landau, **a.g.e.**, s. 39-42.

75 Gökalp, Avrupadaki Türkoloji (Türkiyat) çalışmalarına işaret ederek, bu araştırmaların Türklerle, Hunlara ve Moğollara dair yaptıkları araştırmaların Türklerin eski bir millet olduğunu ve muhtelif zamanlarda cihangirâne devletler ve yüksek medeniyetler kurduklarını ortaya koyduğunu söyleyerek, Türkolojinin olumlu etkilerine değinmektedir. Bk. Ziya Gökalp, **Türkçülükün Esasları**, Varlık Yayınları, İstanbul, Birinci basım 1923, 1973, s. 7-8.

mektedir. Turancılığın Pantürkçülükten kesin olarak ayrıldığı nokta, yükselişte olduğu dönemde Rusya ve İran gibi büyük aktörlerin geniş bir bölgeye yönelik çıkarlarını tehdit edecek boyutta bir tehlike olarak algılanmasıdır. Türkçülük ise yine kültürel (etnik ve dışlayıcı) ya da siyasi (territoryal ve birleştirici) bir proje olarak ayrıştırılmaya çalışılsa da özünde yerel milliyetçilik ideolojisidir.

Türkçülük, ulus devlet inşası sürecinde; ortak bir dil, din, kültür, yaşam biçimi, geçmiş ve gelecek temalarını harmanlama çabasında olan devlet kurucularının söyleminin önemli bir parçasıydı. Bir başka açıdan Pantürkçülük ve onun daha kapsamlı bir türü olan Turancılık uluslararası, Türkçülük ise ulusal milliyetçilik akımı olarak tanımlanabilir. Türkçülük, cumhuriyetin ilk yıllarında oluşturulmaya çalışılan “yeni bir ulus” anlayışı temelinde bugün dâhi yeniden yorumlanan, farklı anlamlar yüklenen ve Türk milliyetçiliği, etnik milliyetçilik, resmî milliyetçilik, Atatürkçülük gibi çeşitli adlarla tanımlanan tartışmalı bir kavramdır. Gökalp’in Turancılık mefkûresinden kopuşu onun Türkçülüğünün içeriği hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bakü-Batum demiryolunun tamamlanmasıyla, 1883 yılında, Azerbaycan, Rusya ve Batı Avrupa pazarlarına bağlanmış, aynı zamanda İstanbul’la iletişimi kolaylaşmıştır. Böylece Azerbaycan’daki Türk etkisi güçlenmiştir. Bu gelişme aynı zamanda Azerbaycan’ı Sünni Türkiye’den ayıran Rusya ve Ermenilere yönelik karşıt duyguların (aynı zamanda Şiilik karşıtı duyguların) gelişmesine de yol açmıştır.⁷⁶ Yukarıda bahsedildiği gibi tüm bu gelişmeler “bütün Türklerin birliği” fikrine zemin hazırlamış ve Turancılık ideolojisinin temelini oluşturmuştur. Bu gelişmeleri takiben, Birinci Dünya Savaşı’ndan beş altı yıl öncesinde İstanbul Pantürkçü hareketin merkezi haline gelmiştir. O sıralarda hâlâ Bahçesaray’da olan İsmail Bey Gaspıralı dışında Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade ve birçok başka Kırımli, Azerbaycanlı, Tatar ve Özbek göçmen ve öğrenci İstanbul’da beraber çalışmaktaydılar.⁷⁷ Akçura bu dönemde, 1911 yılında, *Türk Yurdu*’nu çıkarmaya başlamış ve 1912 yılında ise *Türk Ocakları*’nı kurmuştur. Akçura, Ağaoğlu ile birlikte, yazılarında Türkçülük (sonradan Turancılık olarak adlandırılan) çağrısı yapmıştır. Ağaoğlu, *Türk Yurdu*’ndaki yazılarında Türklerin birliği ve tarihte oynadıkları rol fikrini işlemiştir. Dünyada sayıları 70-80 milyon civarında olan bütün Türklerin birleşmesi

76 Zenkovsky, a.g.e., s. 92-95.

77 Zenkovsky, a.g.e., s. 107-108.

hâlinde çok güçlü bir imparatorluk (Turan devleti-efsanevi vatan) kurulabileceğini ve bunun gerekli olduğunu savunmuştur.⁷⁸

Lewis, 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yazılarında “Türk” kelimesinin kullanılmadığını, bunun, Batı’lı yazarlar tarafından kullanılan bir tanım olduğunu yazmaktadır. Türk kelimesi ancak modern Arapçadaki “fellaḥ” kelimesinin kullanıldığı anlamda (“eğitimsiz köylü” anlamına gelecek şekilde) kullanılmaktaydı. Dolayısı ile, o dönemde “Türkiye” ve “Türkler” nosyonları yeni ifadelerdi.⁷⁹ Gökalp’in Türkçülüğünün Balkan Savaşları’nda Türklerin Rumeli’yi kaybetmesi üzerine şekillendiği görüşü yaygındır.⁸⁰ Hostler’in belirttiğine göre, Tekin Alp, bu dönemde (1912-1913) Osmanlıcılık ve Panislamizm görüşlerini boş hülyalar olarak kabul eden, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtuluşu için Türklük ögesini ele alan bazı kişiler olduğunu, Gökalp’in de bunlardan biri olduğunu belirtmektedir. Hostler, Ahmed Emin’e (Yalman) referans vererek, Gökalp’in 1909 yılında zaten çöşkulu bir Türk milliyetçisi olduğunu söylemektedir.⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki aydınlar arasında Türkçülük, Osmanlı Türklerinin milliyetçiliği çerçevesinde anlaşılmaktaydı. Bu nedenle, Dış Türkler arasında gelişen Pantürkçülük ideolojisinden farklı kabul ediliyordu. Türkoloji çalışmalarının etkisiyle Dış Türkler konusuna duyulan ilgi öyle bir noktaya gelmişti ki, Türkçülük ve Pantürkçülük terimlerinin karıştırılmasına ve birbirinin yerine kullanılmasına neden olmuştur. Bu terminoloji karışıklığının sorumlusunun, büyük oranda, Pantürkçü öğeleri vurguladığı halde kendi milliyetçiliğini Türkçülük olarak tanımlayan Yahudi Moise Cohen (Tekin Alp) olduğu iddia edilmektedir. Ona göre, anlamlı Türkçülük aslında Pantürkçülük demektir. Landau’ya göre, bu yaklaşım iki ideolojiyi adeta birbirine eşitleyerek, Türk irre-

78 Zenkovsky, a.g.e., s. 108. Zenkovsky, Turan kelimesinin, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Orta Asya’daki Türk-Moğol halkların toprakları (tarihi vatan) anlamında yanlış kullanıldığını söylemektedir. Zenkovsky’ye göre, bu yanlış, “Türk” ve “Turan” kelimeleri arasındaki fonetik benzerlikten kaynaklanmaktadır. Turan kelimesinin orijinal anlamı bir zamanlar, 6. yüzyıla kadar, bütün Orta Asya’yı işgal etmiş olan Kuzey İran’daki nüfusun tarihi vatani demektir. Bk. Zenkovsky, a.g.e., s. 110.

79 Lewis, a.g.m., s. 220.

80 İnalçık, a.g.m., s. 13.

81 Hostler, a.g.e., s. 104. Ayrıca bk. Heyd, a.g.e., s. 32.

dantizminin doğmasına neden olmuştur.⁸² Türkolojiye duyulan ilgi aynı zamanda Tatar ve Rusya'daki Türk kökenli grupların Pantürkçü ideolojiyi geliştirdiği dönemle neredeyse eş zamanlı olarak, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Osmanlı toplumunda "kültürel Türkçülük" düşüncesinin temelini atılmasına neden olmuştur.⁸³ Zenkovsky, 1908 Jön Türk devriminden sonra, hükümetin, Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göçen Türki göçmenlere karşı bakış açısının radikal bir şekilde değiştiğini ve yaymaya çalıştıkları "ortak Türk birliği" fikrine olumlu bakmaya başladıklarını iddia etmektedir.⁸⁴

Yukarıda bahsedildiği gibi Pantürkçülük, 1904 yılında, Akçura tarafından dile getirilmiştir. Bu fikirden etkilendikleri iddia edilen Gökalp ve Halide Edip gibi arkadaşları *Eni Lisan* adında bir dernek kurmuşlardır. Derneğin amaçları arasında Türklerin hayatı üzerindeki yabancı etkilerin kaldırılması, eski Türk kültürünün canlandırılması, Türkçenin Farsça ve Arapça kelimelerden arındırılması ve Türkler, Moğollar, Tunguzlar, Finliler ve diğer Ural-Altay halklarından oluşan etnik ve kültürel Turan halkının bilimsel olarak belirlenmesi bulunmaktaydı. Yayın organları olan *Genç Kalemler* kısa sürede Pantürkçü görüşün önde gelen sesi haline gelmiştir.⁸⁵ Bu ideoloji çok daha geniş bir duruş olan ve Macarlar, Finliler ve diğerleri gibi Türk olmayan grupları da kapsayan Turancılıktan farklıdır.⁸⁶

Ali Bey Hüseyinzade'nin İstanbul'a gelişi Gökalp üzerinde büyük bir etki yapmıştır.⁸⁷ Gökalp'in Türkoloji çalışmalarına olan ilgisi yine Ali Bey Hüseyinzade ile başlamıştır.⁸⁸ Gökalp, "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Avrupa medeniyetindenim" sloganını Ali Bey Hüseyinzade'nin eserlerinden al-

82 Landau, **a.g.e.**, s. 34-35.

83 Landau, **a.g.e.**, s. 30-31. Ayrıca bk. Hostler, a.g.e., s. 140-142; Lewis, a.g.m., s. 221-222. Türkoloji alanındaki gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bk. "Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten**, Yazı Kurulu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, s. 1-21.

84 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 106.

85 Zenkovsky, **a.g.e.**, s. 107.

86 Jacob M. Landau, **Exploring Ottoman and Turkish History**, Hurst & Company, London 2004, s. 26.

87 Ziya Vakasoğlu, **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yayınları, Sayı 68, İstanbul 1984, s. 102-103.

88 Mehmet Karakaş, "Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, sayı 11 (Türk Sosyoloji Tarihi), 2008, s. 442.

mıştır. Garaşova, Akçura'nın 1928 yılında *Türk Eli* dergisinde yazdığı bir yazıya referans vererek kendisinin, Hüseyinzade'nin üçlü formülünü geliştiren Gökalp'e takdirle baktığını yazmaktadır.⁸⁹ Gökalp'e göre, bu üçlü formüldeki Türk ulusu, kültürün tüm öğelerini, özellikle de Türklüğün hissî ve ahlakî değerlerini kapsamaktadır. İslam ümmeti ise Müslümanlığın siyasi ve hukuki boyutunu değil, sadece dinî inançlarını kapsamaktadır. Avrupa medeniyeti ise Batı'nın maddi ve bilimsel metodlarını içermektedir. Gökalp'e göre, bu üç alan birbirini tamamlamaktadır.⁹⁰ Gökalp, Ali Bey Hüseyinzade'nin yukarıda sözü edilen üçlü programını daha da geliştirerek popülerize etmiştir. 1913-1914 döneminde *Türk Yurdu*'nda yazdığı makaleleri, 1918 yılında *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* isimli bir kitap olarak yayımlamıştır. Kitabın başlığındaki bu kavramları doğrudan Ali Bey Hüseyinzade'nin 1907'de *Füyuzat*'ta geliştirdiği *Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak* sloganından almıştır.⁹¹ Gökalp, bu kitapta dönemin iki önemli akımı olan Panislamizm ve Osmanlıcılığa karşı Türkçülük ve Batıcılığı vurgulamıştır. Aslında, Türkçülük adı verilen bu ideoloji, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Pantürkçülük (Turancılık) akımlarının milliyetçilik vurgusu temelinde bir tür sentezidir.⁹² Heyd, Ülken'e referans vererek Gökalp'in Durkheim'la 1912'den sonra ilgilenmeye başladığını ve bu konuda da arkadaşı Ali Bey Hüseyinzade'nin etkisi olduğunu söylemektedir.⁹³ Gökalp'in 1913 yılında kaleme aldığı "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı yazısı aynı zamanda Akçura'nın 1904 yılında yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" yazısındaki tez ile Hüseyinzade'nin 1907 yılında ortaya koyduğu Türk milliyetçiliği, İslam ve Avrupa medeniyeti sentezini uzlaştırma girişimidir.⁹⁴ Diğer bir ifadeyle İslamcı-

89 Sevil Garaşova, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade'nin Yeri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 16, Güz 2004, s. 312.

90 Hostler, **a.g.e.**, s. 108.

91 Bayat, **a.g.e.**, s. 32; Deniz, **a.g.m.**, s. 47; Swietochowski, **a.g.e.**, s. 59; Tadeusz Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920", **Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Derleyen Ronald Grigor Suny, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1996, s. 219; Uriel Heyd, **Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teaching of Ziya Gökalp**, Luzac and Company Ltd, London 1950, s. 149.

92 Heyd, **a.g.e.**, s. 71.

93 Heyd, **a.g.e.**, s. 32.

94 Hanioglu, Şükrü M., "II. Meşrutiyet Dönemi 'Garbcılığı'nın Kavramsallaştırılmasındaki Üç Temel Sorun Üzerine Not", **Doğu Batı**, Sayı 31, 2005, s. 56.

ların gerçek İslamlaşma fikirlerini, çoğu Rusya'dan göçen Türkçülerin Türkçülüğünü ve laik bir toplum isteyen Garpcıların muasırlaşma tezlerini uzlaştırma girişiminde bulunmuştur.⁹⁵

Heyd'e göre, bilimsel Türkçülük Batı etkisiyle, siyasi Türkçülük ise Rusya'daki Türk entellektüellerinin çabalarıyla oluşmuştur.⁹⁶ Heyd, Gökalp'in bu hareketin temsilcilerinden biri olan İsmail Bey Gaspıralı'ya değindiğini, fakat aslında Ali Bey Hüseyinzade'nin Gökalp üzerinde daha doğrudan etkisi olduğunu belirtmektedir. Buna örnek olarak Gökalp'in *Genç Kalemler* dergisinde 1911 yılında yayımlanan *Turan* isimli şiirinden önce Ali Bey Hüseyinzade'nin aynı isimli şiirinin, 1906 yılında, Bakü'de çıkardığı *Füyuzat* adlı dergide yayımlanmasını göstermektedir. Heyd, Ali Bey Hüseyinzade'nin şiirinin Türklerin birliği konusundaki ilk şiirsel çağrı olduğunu söylemektedir.⁹⁷ Mardin de, Türklerarası bir birlik meydana getirmekten ve Turan'dan ilk söz eden düşünürün Ali Bey Hüseyinzade olduğunu yazmaktadır.⁹⁸ Gökalp'in bu etkiler altında yazdığı *Turan* isimli şiiri, onun Türkçülük hakkındaki görüşlerinin oluşumunda bir dönüm noktasına işaret etmektedir.⁹⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında *Turan* şiirini yazma nedenini şöyle açıklamaktadır;

...ben lisan meselesini kâfi görmiyerek Türkçülüğü bütün mefkûreleriyle, bütün programıyla ortaya atmak lâzımgeldiğini düşündüm. Bütün bu fikirleri ihtiva eden <<Turan>> manzumesini yazarak Genç Kalemler'de neşrettim. Bu manzume, tam zamanında intişar etmişti. Çünkü, Osmanlıcılıktan da, İslâm ittihatçılığından da memleket için tehlikeler doğacağını gören genç ruhlar kurtarıcı bir mefkûre arıyorlardı. Turan manzumesi bu mefkûrenin ilk kıvılcımı idi. Ondan sonra, mütemadiyen bu manzumede esasları şerh ve tefsir etmekle uğraştım.¹⁰⁰

Gökalp'in Türkçülük ideolojisinin temelinde dünyadaki bütün Türkleri tek bir lider etrafında birleştirmeyi amaçlayan irredantist bir Turancılık fikri bulun-

95 İnalçık, **a.g.m.**, s. 14.

96 Heyd, **a.g.e.**, s. 106-107.

97 Heyd, **a.g.e.**, 107. Ayrıca bk. Hostler, **a.g.e.**, s. 142.

98 Mardin, **a.g.e.**, s. 199.

99 Karakaş, **a.g.m.**, s. 452.

100 Gökalp, **a.g.e.**, s. 15.

mamaktadır. Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* başlıklı kitabında Turan mefkûresini aşağıdaki gibi açıklamaktadır;

Rusya Türkleri'nde iki akım var: Birincisi; “bölgesel lehçe”lere önem vermek; ikincisi, “İstanbul Türkçesi”ni ulusal dil kabul ederek, bu dili yaymaya çalışmak. Birinci akıma kapılanlar, hiç şüphesiz bilmeksizin Türklük düşmanlarının ekmeğine yağ sürenlerdir. Gerçek bir Türk bilinciyle düşünenlerse, ikinci akıma yöneliyorlar. Bütün Türk lehçelerinden birleşmek üzere yapay bir “Genel Türkçe” yapılamayacağı için, bu akımlara bir üçüncüsü eklenmemiştir. Var olan dillerin hepsi lehçelerden ve bölgesel konuşmalardan oluşmaktadır. Her lisan, kesinlikle farklı alt kollardan oluşmaktadır; ama dikkatle bakılınca, bu alt kollarin üstünde, bir edebî birlik olduğu görülür. Her ulus için “başkent dili”nin siyasal bir yaygınlığı, toplumsal bir esinlemesi vardır... İstanbul'un bir başkent esinlemesinin olması, yalnız Osmanlı Türkleri'ni ilgilendirmez; İstanbul biricik Türk Hakanlığı'nın “ordukent'idir (ordukent=başkent). Bundan dolayı, bütün Türklerin yöneldiği kıbledir. Bundan başka, İstanbul İslâm Hilâfeti'nin de merkezidir. Öyleyse İstanbul'un, ulusal esinden başka, dinsel bir kutsallığı da vardır. İstanbul Türkçesi'nin bütün Türklerce ulusal dil olması, bu esin ve kutsallığın dile de geçmiş olması dolayısıyladır. Fazla olarak İstanbul Türkçesi, Türk lehçelerinin en güzeli, en işlenmiş, edebiyat ve bilim bakımlarından en zenginidir. O hâlde gösterilecek engellere karşın, İstanbul Türkçesi'ni edebî dil olarak benimsemek, bütün Türkler için ulusal bir görevdir. Bu görev yapıldığı zaman, bütün Türkler dil ve edebiyatta ortak ve tek bir ulus durumuna gelir... Türkçülüğün amacı, bir Türk kültürü yaratmaktır. Bu kültür, doğallıkla Doğu, Kuzey ve Güney Türkleri için ortak olacaktır. Bu durumda, Batı Türkleri'nin Fransız kültürünü, Kuzey Türkleri'nin Rus kültürünü taklit etmelerinden çıkacak sakınca giderilmiş olur. Türklerin yalnız bir kültürü olmalı ve bu da kendilerinin yarattığı bir kültür olmalı. Türk, Almanlaştıkça ya da Fransızlaştıkça ya da Ruslaştıkça, parçalanır; ama Türkleştikçe ulusal birliği daha da güçlenir. Kısacası, İstanbul dilinin ulusal dil olarak benimsenmesi ve Avrupa uygarlığı içinde bir Türk kültürünün yaratılması çalışması, bir Türk ulusunun kurulmasına yardımcı olacak ve Osmanlı, Kıpçak, Özbek, Kırgız gibi adlar bölgesel adlar olarak kalacaktır.¹⁰¹

101 Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Hazırlayan Kemal Bek, Bordo-Siyah, Türk Klasikleri-İnceleme, İstanbul 2005, s. 88-90.

Özetle, Gökalp'e göre Turan, "Türklerin tümünü içine alan ve Türk olmayanları dışta bırakan ülküsel yurttur. Tûran, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin toplamıdır".¹⁰²

Gökalp'e göre, milliyeti belirleyen ırk değildir, önemli olan bütün Türklerin ortak bir dilinin ve harsının olmasıdır.¹⁰³ Parla, Gökalp'in *Turan* ve *Lisan* şiirlerinde Türkiye ve Türkistan'ı kapsayan düşsel bir Turan'dan ya da Türk halklarının Türklüğünü korumuş olan ortak bir Turan dilinden söz etmesinin siyasal bir yayılma niyeti taşımadığı gibi, kültür bakımından bir benzeşme dışında somut bir birleşmeyi de öngörmediğinin altını çizmektedir. Gökalp, Türkçü ve Turancı şiirler, mitler, masallar, destanlar yazdığı Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yıllarında bile bütün Türk halklarının öncelikli olarak sadece kültürel alanda birleşmesi gerektiğini söylemiştir. Diğer bir ifadeyle Türk milliyetçiliğinin ırkçı ve irredantist bir biçimi olan siyasi Turancılık, bu dönemde yayımlanmış makale ve denemelerinde görülmez. Gökalp, 1915'ten sonra Turancılığı çağrıştıracak şiirler yazmamıştır.¹⁰⁴ Berkes de, Gökalp'in 1915 yılından sonra Turan kelimesini hiç kullanmadığını, 1918 yılından sonra da bu fikirden tamamen vazgeçtiğini belirtmektedir. Ayrıca bu konuda sadece "Turan" ve "Turan Nedir?" başlıklı iki kısa yazı yazdığını ve bu yazılarda Panturancı ideolojiye dair teorik bir formülasyon geliştirmedeğini söylemektedir.¹⁰⁵ Buna rağmen Gökalp'in 1914 yılında yazdığı *Kızıl Elma* şiiri onun ırkçı ve Turancı görüşlerinin kanıtı olarak gösterilmektedir. Kırmacı, erken dönem Türk metinlerinde geçen Kızıl Elma kavramına Gökalp'in sıklıkla değindiğini ve bu kavram hakkındaki fikirlerin ulusal bir Türk kültürü yaratma konusundaki özlemi dile getirdiğini yazmaktadır.¹⁰⁶ Gökalp, tarihin önemini şöyle açıklamaktadır;

102 Gökalp, **a.g.e.**, s. 90.

103 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, İstanbul, Birinci basım 1923, 1973, s. 17-18, 20.

104 Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul 1989, s. 43-44.

105 Niyazi Berkes, **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, Columbia University Press, New York 1959, s. 7-8.

106 A. Nebahaddin Kırmacı, "Nationalism-Racism-Turanism in Turkey", **Political and Social Thought in the Comtemporary Middle East**, Derleyen Kemal Karpat, Pall Mall Press, London 1968, s. 364.

Dilden sonra tarih gelir. Bir kavim, tarihin en eski kaynaklarına çıkarak ulusal hayatının ilk gelişme atılımlarını duyarsa, yitirmiş olduğu ruhu yeniden bulmuş olur. Tarihten aldığı feyizlere, halkın derinliklerinden çıkardığı efsaneleri, öykü ve masalları, söylenceleri ekledikten sonra, ulusal mâneviliği tamamıyla kurar.¹⁰⁷

Gökalp'e göre, Osmanlı-Türk ayrımı önemli bir sorundu. Osmanlıcılığa alternatif olarak geliştirdiği Türkçülük fikri çeşitli evrelerden geçerek, *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* ve *Türkçülüğün Esasları* adlı kitaplarında son şeklini almıştır. Gökalp, Türkçülük mefkûresini üçe ayırmaktadır. Bunlar sırasıyla Türkiyecilik, Oğuzculuk ya da Türkmencilik ve Turancılıktır.¹⁰⁸ Öncelikle Türkçülük ve Turancılığın farklarını şöyle belirtmektedir;

Türkçülüğün uzak mefkûresi ise Turan'dır. Turan, bazılarının zannettiği gibi, Türklerden başka, Moğolları, Tonguzları, Finuvaları, Macarları da ihtiva eden bir kavimler halitası değildir...Turan kelimesini bütün Türk şubelerini ihtiva eden büyük Türkistan'a hasretmemiz lâzımgelir. Çünkü, Türk kelimesi bugün yalnız Türkiye Türklerine verilen bir unvan hükmüne geçmiştir. Türkiye'deki Türk harsına dâhil olanlar, tabii bu ismi alacaklardır... Türkçülerin uzak mefkûresi, Turan adı altında birleşen Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları lisanda, edebiyatta, harsta birleştirmektir... Turan mefkûresi olmasaydı, Türkçülük bu kadar sür'atle intişar etmiyecekti. Mamafih, kimbilir. Belki, istikbalde Turan mefkûresinin husulü de mümkün olacaktır.¹⁰⁹

Oğuz ittihadı ise aşağıdaki gibi açıklanmaktadır;

Bugün, harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri, yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi, Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyuğuna mensupturlar. Binaenaleyh, Türkçülükteki yakın mefkûremiz Oğuz ittihadı, yahut Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihatın maksat nedir? Siyasî bir ittihat mı? Şimdilik hayır! İstikbal hakkında bugünden

107 Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslâmlaşmak**, Muasırlaşmak, Hazırlayan Kemal Bek, Bordo-Siyah, Türk Klasikleri-İnceleme, İstanbul 2005, s. 107.

108 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, İstanbul, Birinci basım 1923, 1973, s. 27.

109 Gökalp, **a.g.e.**, s. 25, 26, 27. Karakaş, Gökalp'in "Türk İttihadı" olarak tanımladığı Turan'ın Almanların sağladığı siyasi birlikle karşılaştırılamayacağını belirtmektedir. Bk. Karakaş, **a.g.m.**, s. 453.

bir hüküm veremeyiz. Fakat, bugünkü mefkûremiz Oğuzların yalnız harsça birleşmesidir.¹¹⁰

Bu tartışmanın sonunda Gökalp, “Bugün şeniyet sahasında yalnız Türkiyeçilik vardır. Fakat, ruhların büyük bir iştiyakla aradığı Kızıl Elma şeniyet sahasında değil, hayal sahasındadır” demektedir.¹¹¹ Yani geçmişte bir şeniyet olan Turan mefkûresinin artık bir şeniyet olmadığına işaret etmektedir. Gökalp, Malta sürgününde verdiği bir konferansta Türkçülüğü, “Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı vücuda getirmek” olarak tanımlayıp, “Asrın mefkûresi olan ‘ulus-devlet’ ise bizim için Türkçülüğü ifade etmektedir” demektedir.¹¹²

Gökalp’in Turancılık fikri nasıl Ali Bey Hüseyinzade’nin etkisiyle oluşmuşsa, Turancılıktan Türkçülüğe yönelimi de kendisini Ali Bey Hüseyinzade’nin ve bazı Rusya kökenli Türkçü entellektüellerin duruşundan ayırmak istemesiyle şekillenmiştir. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*’nda Yusuf Akçura ve Ferit Beyin “Türk ittihadı” siyasetini tavsiye ettiklerini, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu’nun da Türklük ve İslamlık camiaları etrafında bütün Azerbaycanlıları toplamaya çalıştığını yazmaktadır.¹¹³ Karakaş, Gökalp’in Turancılık-Türkçülük ayırımını, yukarıda sözü edilen ve akraba unsurları kapsayan Pantürkizmden ayırıp, Anadolu halkına ve Anadolu Türklüğüne dayalı Türk teritoryalizmi fikrini geliştirmek için yaptığını söylemektedir.¹¹⁴ Gökalp, Türkçülükle Turancılığın farklarını anlatmak için, Türk ve Turan zümrelerinin hudutlarını tayin etmek gerektiğini söyledikten sonra şöyle demektedir;

Türk bir milletin adıdır. Millet, kendisine mahsus bir harsa malik olan bir zümre demektir. O halde, Türkün yalnız bir lisanı, bir tek harsı olabilir. Halbuki, Türkün bazı şubeleri Anadolu Türklerinden ayrı bir lisan, ayrı bir hars yapmağa çalışıyorlar. Meselâ Şimal Türklerinden bir kısım gençler bir Tatar lisanı, Tatar harsı vücade getirmekle meşguldürler. Bu hareket, Türklerin başka bir millet, Tatarların da başka bir millet olması neticesini verecektir. Uzakta bulunduğumuz için, Kırgızların ve Özbeklerin nasıl bir şiar takip edeceklerini bilmiyoruz. Bunlar da birer ayrı lisan ve edebiyat, birer ayrı hars vücade getir-

110 Gökalp, **a.g.e.**, s. 24.

111 Gökalp, **a.g.e.**, s. 27.

112 Karakaş, **a.g.m.**, s. 463.

113 Gökalp, **a.g.e.**, s. 13.

114 Karakaş, **a.g.m.**, s. 467.

meğe çalışırlarsa, Türk milletinin hududu daha daralmış olur. Yakutlarla Altay Türkleri daha uzakta buldukları için, bunları Türkiye Türklerinin harsı dairesine almak daha güç görünüyor.¹¹⁵

Gökalp, Akçura'nın Tatar modernleşmesi temelinde oluşturduğu modern milliyetçilik anlayışını kabul etmemiştir. Bu nedenle, *Yeni Mecmua* dergisinde yazdığı yazılarda Orta Asya kökenli Türklerin Türkçülük anlayışını, Osmanlı Türklerinin Türkçülük anlayışından ayırtırmaya çalışmıştır. Bu yazılar aynı zamanda Akçura'ya bir cevap niteliğinde yazılardı.¹¹⁶ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabında Tatarların ne Türk ne de Moğol olmadıklarını belirterek şöyle demektedir;

'Tatar' sözcüğü, eski Türk tarihinde bu günkü Kuzey Türkleri'yle hiç bir ilişkisi olmayan yabancı bir kavme verilmiş aşağılayıcı bir addır. Ne Cengiz, ne de Timur, Tatarları sevmezdi. Demek ki Tatarlar, Türk olmadıkları gibi, Moğol da değildirler. Öyleyse, Rusların hem aşağılamak, hem de Türklerin birbirinden ayrılmasını sağlamak amacıyla kullandıkları bu adı, Kuzey Türkleri kabul etmemelidirler. Kuzey Türkleri, çoğunlukla Kıpçak Türkleri'dir...'Tatar' sözcüğüne gelince, bilimsel incelemeler sonucunda, bu sözcüğün Kuzey Türkleri'ne düşmanlıkla verilmiş bir ad olduğu anlaşılacak, böylece 'Tatarcılık akımı' da iflâs edecektir.¹¹⁷

Bu noktada Sezer, hem Almanya'da hem de Osmanlı toplumunda ulus oluşturulması sürecinde bazı güçlüklerle karşılaştığını, bu güçlükler karşısında eskiye dönüş önerildiğini söylemektedir. Almanya'da Orta Çağ Cermenliğinin, bizde ise Orta Asya Türkçülüğünün gündeme getirildiğini belirtmektedir. Daha sonra, Orta Çağ Cermenliğine ya da Orta Asya Türklüğüne sonradan katılan yabancı unsurlar yüzünden sorun yaşandığı düşünülmüş ve çare olarak yabancı olan her şeyi atmak önerilmiştir. Sezer'e göre, bu durum her iki ülkede de bazı aşırılıklara yol açmıştır: "Bizde söz gelişi öztürkçecilik akımı, Almanya'da ise Yahudi düşmanlığı...Bizim Yahudimiz ise Osmanlı olmuştur. Büyük bir Osmanlı düşmanlığı başlatılmıştır".¹¹⁸

115 Gökalp, **a.g.e.**, s. 24.

116 Karakaş, **a.g.m.**, s. 455-456.

117 Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Hazırlayan Kemal Bek, Bordo-Siyah, Türk Klasikleri-İnceleme, İstanbul 2005, s. 87, 90.

118 Sezer, **a.g.m.**, s. 232. Sezer'e göre, Pancermanizm ve Pantürkizm ortaklaşa Panslavizmle sür-

Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak tezini, *Türk Yurdu*'nda yazdığı dönemde geliştirmiştir. Erişirgil'in belirttiği gibi, Gökalp'in *Türk Yurdu*'nda Akçura ile bu konuda sohbetleri olmuştur. Ancak zamanla aralarında fikir ayrılıkları belirmiştir.¹¹⁹ Akçura, Osmanlı Türklerini ilk defa uyandıranların Rusya Türkleri olduğunu iddia etmekten hiçbir zaman vazgeçmemiş ve Rusya Türklerinin medeniyetçe Osmanlı Türklerinden üstün olduğunu iddia etmiştir. Gökalp, Akçura'nın ölmüş eski Türk medeniyetlerini yeniden diriltmek istediğini ve Türk an'aneleri adı altında diriltmek istedikleri hayatın Osmanlı Türklerinin geleneklerine uymadığını düşünmekteydi. Bu fikir ayrılıklarından dolayı Gökalp *Türk Yurdu*'na gidip gelmekten vazgeçmiş ve Akçura'nın düşüncelerine karşı cephe almıştır.¹²⁰ Gökalp, Garp medeniyetine körü körüne hayran olanların millî harsı anlayamayacağı gibi, eski Türk medeniyetine hayran olanların da bugünkü Türk harsını anlayamayacağını düşünmekteydi. Gökalp'e göre, Türkçülük canlı harsı bırakıp eski Türk medeniyetlerine gitmek demek değildi; çünkü Türk harsı ve Türk medeniyeti birbirinden farklı şeylerdi.¹²¹

Gökalp için önemli olan bütün Türklerin ortak bir kültürünün olması ve Yakutlar hariç, hepsinin Müslüman olmasıydı. Bu halkların benzer gelenekleri ve kurumları vardı ve dilleri esasen aynıydı. Türk dili birçok diyalekte ayrılmış olsa da, Gökalp'e göre, çoğu Türk birbirini anlamaktaydı.¹²² Gökalp, Türk âlemini gayet geniş olarak tanımladıktan sonra, Anadolu Türklerinin tarihini yazarken bütün Türk tarihini bunun içine sokmanın doğru olmadığını söylemektedir. One göre,

Göktürklerle, Kırgızların ayrı tarihleri vardır. Anadolu Türkleri, ne Göktürklerdendir ne de Kırgızlardandır. Bu iki uyruğun tarihinde <<Talaz>> uyruğu vardır. İşte Anadolu Türklerinin aslı olan Oğuzlar bu Talaz uyruğundandır.¹²³

---

tüşmeye girmiştir; iki ideoloji arasındaki benzerlikler bundan kaynaklanmaktadır. Bk. Sezer, **a.g.m.**, s. 232.

119 M. Emin Erişirgil, **Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp**, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1984, s. 99.

120 Erişirgil, **a.g.e.**, s. 99.

121 Erişirgil, **a.g.e.**, s. 143, 155.

122 Hostler, **a.g.e.**, s. 143.

123 Ziya Gökalp, **Makaleler VII: Küçük Mecmuadaki Yazılar**, Hazırlayan Dr. M. Abdülhalük Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sayı 387, Ziya Gökalp Dizisi 17, Ankara 1982, s. 215.

Berkes'e göre, Gökalp'in "Osmanlıcılık" (Osmanlı devletçiliği) döneminde de, "Turancılık" döneminde de en çok niteliğini belirleyen fikir özelliği "halkçılık" görüşü olduğu halde, bugün ırkçılık davası güdenlerin elinde bayrak olarak anıldığını söylemektedir. Oysa Osmanlı aydınları arasında ırkçılık sanılan görüşü getiren Gökalp değil, Akçura'dır. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük görüşlerinin ve siyasalarının karşılaştırmalı tartışmasını daha önce yapan kişi yine Akçura'dır.¹²⁴ Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanların uluslaşma akımıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman ve Türk olmayan grupların uluslaşma eğilimleri arasındaki paralelliği yine ilk gören ve buradan hareketle, Türkiye'de Türk ulusculuğunun geleceğini Gökalp'ten çok önce kavrayan yine Akçura'dır.¹²⁵ Bu noktadan hareketle Berkes, halkçılık ve ırkçılık kavramlarının ikisinin de Osmanlı toplumuna Çarlık Rusyasından geldiğini yazmaktadır. Birincisi, Rusya'daki "intelligentsiya" akımının, ikincisi Rusya Müslümanlarının bir din toplumu olmaktan çıkıp uluslaşma akımına yönelmelerinin yansıması olmuştur. Osmanlı toplumunda bu iki kavram da köklü bir anlam değişikliğine uğramıştır.¹²⁶ Bu anlamda Tatarcılık ve Türkçülük akımları aslında ilk ortaya çıktıkları zamandan beri çekişme ve rekabet içinde olmuştur.¹²⁷ Bu noktada Berkes, Gökalp ve Akçura arasında kesinlikle görüş farklılıkları olduğunu belirtmektedir. Gökalp ve Akçura arasındaki temel ayrılık, halk, devlet, ulus ve uluslaşma konularında belirgindir. Ayrıca Akçura, ulus toplumlarında dayanak noktasının ırk, halk, köylü, esnaf, hatta devletten çok burjuva sınıfı olduğunu savunmuştur. Gökalp'in dayanak noktası ise Osmanlı esnaf kavramının devamı olarak gördüğü meslek zümreleridir.¹²⁸ Berkes şöyle demektedir;

124 Berkes, **a.g.e.**, s. 210. Berkes, Yusuf Akçura'yı ırkçı olarak tanımlamadığını özellikle belirtmektedir. Bk. Berkes, **a.g.e.**, s. 210.

125 Berkes, **a.g.e.**, s. 211. Berkes, Gökalp'in Ulusal Bağımsızlık Savaşı dönemine kadar Osmanlı devletçiliğinden hiç çıkamadığını, Türkçülüğünün Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kaldığını, Batıcılığının İslam beynelmileliyetçiliğinden henüz kopmadığını ve halkçılığına rağmen ancak hilafetli bir Müslümanlık düşünebildiğini yazmaktadır. Bk. Berkes, **a.g.e.**, s. 212.

126 Berkes, **a.g.e.**, s. 211. Ayrıca bk. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1986, s. 108-112.

127 Georgeon, en önce Ali Bey Hüseyinzade'nin geliştirdiği bu üçlü formülü, Akçura'nın Tatar modeli olarak gördüğünü yazmaktadır. Tatarcılık ve Türkçülük akımlarının karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Georgeon, **a.g.e.**, s.100-101, 103-108.

128 Berkes, **a.g.e.**, s. 214-216.

Ancak Osmanlıcı Ziya Gökalp'in, Türkçülüğü Rusya Türkçülüğünden çıkarıp yine *Osmanlıcılık* altında öteki iki çığırda kaynaştırarak İttihat ve Terakkinin *Batıcı-İslamcı-Milliyetçi* karması ideolojisi haline getirmesinden sonradır ki Türkçülük itibarlı bir anlam kazandı ve hükümetçe değilse bile partice desteklenmeye başladı.¹²⁹

Zenkovsky, 1913 yılında, Türkiye'deki Rusya Türklerinin Tatarcılık-Türkçülük tartışmasına son verdiğini ve Türkçülük fikrine döndüklerini yazmaktadır. Akçura tarafından desteklenen bu gelişme, radikal Türkçü göçmenlerin yüzlerini giderek daha fazla çevirdikleri siyasi ve kültürel Pantürkçülük akımının bundan sonra izleyeceği yön konusunda önemli bir adım olmuştur.¹³⁰ Berkes, devrim içindeki Rusya'ya seyahat edip geri dönen Akçura'nın, dönüşünde, Turancılığın da emperyalizmden başka birşey olmadığını iddia ettiğini ve o dönemde bunun ciddi bir iddia olduğunu yazmaktadır.¹³¹

Yukarıda tartışıldığı gibi, Pantürkizm Turancılığa, Turancılık da ırkçılığa indirgenemez zira her iki ideoloji içinde de bir yandan kültürel (medeniyet, dil, kültür benzerliği), diğer yandan siyasi (tarih, toprak/ana vatan, ortak soy) unsurlar barındıran farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Kültürel ve siyasi vurgunun örtüştüğü, böylece ırkçılık boyutunun öne çıktığı durumlar ancak belli zaman aralıklarına ve belli kişilerin görüşlerine indirgenebilir. Genel olarak Türkçülük tüm bu ideolojilerin ortak adı olarak kabul edilebilir ve tartışıldığı coğrafya ya da zaman dilimine göre tanımlanması gerekir. Erken Cumhuriyet döneminde, özellikle 1931'den sonra canlanan Pantürkist akım ırkçı boyutun öne çıktığı bir ideolojidir.

Cumhuriyetin ilk 20 yılı içinde farklı Pantürkçü gruplar oluşmuştur. Landau, birbiri ile rekabet halinde olan beş grup belirlemektedir. Bunların ilki senelerce Pantürkçülük için mücadele etmiş olan Ahmet Zeki Velidi Togan (1890-1970) grubudur. İkinci grup kendilerini ırkçı, Pantürkçü ve Turancı olarak tanımlayan Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975) grubudur. Üçüncü grup Dr. Rıza Nur'un (1879-1946) başını çektiği, dördüncü grup ise kendini Bozkurtçu

129 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978, s. 405.

130 Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 112-116.

131 Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul, Birinci basım 1931, 1985, s. 216; François Geogon, "Yusuf Akçura", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, Derleyen Tanıl Bora, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 512.

olarak tanımlayan Reha Oğuz Türkkkan (1920-2010) grubudur. Dördüncü grup, “gerçek Türkün” kim olduğu konusunda Atsız grubu ile çatışma hâlindeydi. Son olarak, Gökalp çizgisini takip eden, ırkçılığı reddederek kültürel Pantürkçülüğü savunan Orhan Seyfi Orhon (1890-1972) ve Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967) grubu bulunmaktaydı.¹³² Irçılık konusunda en etkili isim Nihal Atsız’dır. Atsız’a göre, Türkler için ulus her şeyden önce bir kan meselesidir ve kendini Türk olarak tanımlayacak olan herkes her şeyden önce Türk neslinden (Türk ırkı anlamında) olmalıdır.¹³³ Yine Atsız’a göre, Türk ulusuna aidiyetin üç koşulu vardır: kanın, dilin ve dileğin Türk olması. Bu üç koşul bir araya geldiğinde “ülkücü bir ulus” oluşur ve sayıca az olsa bile bu ulus dünyanın en güçlü ulusudur.¹³⁴ Irçılık üzerine temellenmiş bu görüş irredantist olarak nitelendirilen Turancılığın en belirgin örneğidir.

Turancılığın bir diğer temsilcisi olan Reha Oğuz Türkkkan için de ırk önemlidir, fakat Nihal Atsız’a göre, ırk ve kan vurgusu daha az katıdır. Türkkkan için ırk ve kan kadar Türk dilini konuşmak ve Türk harsını taşımak da önemlidir. Bu çerçevede Dış Türkler ve Anadoluçuluk tartışması önem kazanmaktadır. Türkkkan, Atsız’a kıyasla Anadoluçuluğa daha sıcak bakmaktadır. Ayrıca Türkiye olmadan Türk birliğinin gerçekleşmeyeceğini düşündüğünden, emperyalist devletlere karşı Türkiye’nin önemini ve gücünü vurgulamaktadır.¹³⁵ Bir diğer önemli isim Rıza Nur’dur. Nur, milliyeti sadece bir ırk ve kan meselesi olarak görmektedir. Ona göre, milliyet asla bir kültür meselesi değildir; dil, zihniyet ve edebiyat gibi kültür unsurları milliyetin ikincil unsurlarıdır. Nur’a göre, uygulanabilir tek milliyetçilik ırkçılıktır ve bu nedenle, irredantizm Türk milliyetçiliğinin etkin bir etmenidir. Nur, Anadoluçuluğa sıcak bakmakla birlikte milliyetçiliğin etkisini zayıflatacağını düşünmektedir.¹³⁶ Rıza Nur, Turan kavramının içeriğini Turan halklarının yaşadığı ülkeleri kapsayacak şekilde genişletmiştir. “Büyük Turan” adını verdiği bu ülkenin sınırları, Türkçülerin hemen hiçbir

132 Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995, s. 94-97.

133 Kılıç, **a.g.m.**, s. 135.

134 Kılıç, **a.g.m.**, s. 135.

135 Kılıç, **a.g.m.**, s. 136-137; Önen, **a.g.e.**, s. 269.

136 Kılıç, **a.g.m.**, s. 137-138; Önen, **a.g.e.**, s. 294.

dönemde benimsemedikleri Bulgarları, Finlileri, Macarları ve Estleri de Türk halkları olarak tanımlayacak şekilde genişlemiştir.¹³⁷

1930 ve 1940'lı yıllarda doruğa çıkan Pantürkçü hareket hükümetin resmî milliyetçilik anlayışı ile uyuşmayan, hatta onunla rekabet eden bir hareketti. Bu, ırkçılığa karşı olan Gökalp'in geliştirdiği kültürel Pantürkçülükten geri adım atmaktı. 1930'lardaki ırkçı Nazi teorilerinin Pantürkçülüğü etkilemiş olması mümkündür; fakat Pantürkçü yazarlar faşizm etkisini reddederek, Türk ırkçılığının "yerel bir icat" olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, kan bağı Türk ırkını birleştiren en önemli bağıdır ve diğer tüm bağlardan üstündür. Bu noktada, 1943 yılında, savaşın Almanların aleyhine dönmesiyle ve hükümetin tarafsızlığını göstermesi için dışarıdan baskı yapılmasıyla hükümet, Mayıs 1944 tarihinde, Pantürkçü harekete karşı tavır almıştır. Turancılar önce tutuklanmış, Ekim 1945 tarihinde ise serbest bırakılmışlardır.¹³⁸

Rusya'daki Müslüman halkların uluslaşma akımlarının Osmanlı Türkiye'sinde "ırkçılık" olarak tanımlanması ve bu akımın Ziya Gökalp'e atfedilen "Turan ütopyasına" dönüşmesi Berkes'e göre, Ziya Gökalp açısından talihsiz bir durumdur.¹³⁹ Berkes, Gökalp'in fikirlerinin dayanağının ırk ya da halk, hatta ulus bile olmadığını, "devlet" olduğunu yazmaktadır.¹⁴⁰ 1930 ve 1940'lı yılların Pantürkçü akımı Türklerle, Osmanlılar, Azerbaycanlılar, Kırım Tatarları, Türkmenler, Kırgızlar ve Özbekler arasında ırksal farklılıklar olduğunu kabul eden ve ırkın milliyet tanımında belirleyici olmadığı konusunda ısrarcı olan Gökalp'in fikirlerinden bir sapmaydı.

137 Önen, **a.g.e.**, s. 191.

138 Landau, **a.g.e.**, s. 93-94; Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 49; Kılıç, **a.g.m.**, s. 134; Heyd, **a.g.e.**, s. 130.

139 Berkes, **a.g.e.**, s. 210-211.

140 Berkes, **a.g.e.**, s. 211.

SONUÇ

Gökalp'in Türkçülük, İslam ve muasırlaşma (medeniyet) sorunu etrafında geliştirdiği çözümler günümüzde süregelen tartışmaların tarihsel arkaplanına ışık tutar niteliktedir. Gökalp'in fikirleri Turancılıktan Türkçülüğe evrildiğinde, ortak dil, din, kültür, geçmiş ve gelecek temaları öne çıkmış, dilde ve dinde birlik esasına dayanan ulusal kültür kavramı ise geliştirdiği Türkçülük anlayışının merkezine taşınmıştır. Gökalp, o dönemde etkili olan Pantürkçülük (Turan), (Pan)Osmanlıcılık (imparatorluk) ve Panislamcılık (ümme) ideolojilerini bu anlayış çerçevesinde reddetmektedir. Sözü geçen ideolojiler geniş kapsamlıdır ve ona göre, zamanın gerçeklerine uymamaktadır. Aynı zamanda bu üç ideolojinin sınırlarının ve birleştirici öğelerinin net olmaması, vatan kavramının gelişmesini engelleyen bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Gökalp'e göre Türkiye'nin ulusal kültürüne sahip çıkarak Batı medeniyeti içinde yer alması mümkündür.

1920'lerde Batı merkezli dünya görüşüne alternatif olarak geliştiği düşünülen Pantürkçülük ve Turancılık tartışmaları Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra farklı bir eksenle tekrar gündeme gelmiştir. Yine 1920'lerde ilk defa Rusya göçmenleri tarafından dile getirilen, 1930'ların sonlarında unutulmuş; fakat Sovyetler Birliği'nin son on yıllık döneminde Lev Gumilev¹⁴¹ tarafından yeniden canlandırılan Avrasyacılık akımı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkelerin aydınları tarafından yeni bir jeopolitik söyleme dönüştürülmüştür.¹⁴² Yeni bir siyasi hareket olarak değerlendirilen Avrasyacılık, Türkiye'de "Kemalist Avrasyacılık" olarak adlandırılmaktadır. Her ne kadar Türkiye'nin resmî dış politikası statüsünde olmasa da Türk iş dünyasında giderek daha çok yandaş bulmuştur.¹⁴³

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türkiye Türkleri ve Sovyetler Birliği sonrasında kurulan Cumhuriyetler arasında ekonomik ve kültürel iş birliği temelin-

141 Bu konuda detaylı bir tartışma için bk. Leyla Tağızade, "20. Yüzyılda Rusya Etnogenez Teorileri", **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler**, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Sayı 396, 8-10 Mayıs 2002, s. 322-32; Leyla Tağızade, "Avrasyacılık ve Lev Gumilev", Derleyen Ümit Özdağ vd., **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ'a Armağan**, Cilt I, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s. 149-66.

142 Emel Akçalı vd., "Kemalist Eurasianism: An Emerging Geopolitical Discourse in Turkey", **Geopolitics**, Cilt 14, Sayı 3, 2009, s. 557.

143 Akçalı vd, **a.g.e.**, s. 563.

de doğrudan temaslar kurulmuştur. Bu gelişme Avrasyacılığın yeniden gündeme gelmesi olarak değerlendirilse de, Pantürkçülüğün yeniden canlanması olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır. Azerbaycan'da ve Tatarlar arasında bu eğilim Türkiye'de olduğundan daha kuvvetlidir. Büyük Türk Dünyası fikri etrafında Türk kökenli tüm grupların siyasi, kültürel ve ekonomik birliğini savunan geniş ve etkili çevreler bulunmaktadır. Yeniden biçimlenmekte olan Türklük üst kimliği, Ziya Gökalp'in zamanında savunduklarını doğrular niteliktedir. Dış Türklerle etkileşim hâlinde olan Gökalp, ümmet topluluğunun birleştirici, manevî bağı olan din yerine (ortak) Türk kültürü değerlerini koyarak, ümmet topluluğu algısından Turan topluluğu algısına (sosyo-kültürel birlik anlamında) geçişi sağlamıştır. Bugün, esas ilişki boyutunu enerji oluştursa bile, ticari, ekonomik ve askerî iş birliği olarak ifade bulan ve bölgedeki güçlü aktörlere karşı bir kalkan olarak kullanılan Büyük Türk Dünyası ideali, Turan fikrinin ortaya çıktığı dönemin koşullarında geliştirilmeye çalışılan pragmatik çözüm arayışlarına da ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

AKÇALI, Emel, PERİNÇEK, Mehmet, “Kemalist Eurasianism: An Emerging Geopolitical Discourse in Turkey, **Geopolitics**, Cilt 14, Sayı 3, 2009, s. 550-569.

ALTSTADT, Audrey L., “Azerbaijani Turks’ Response to Russian Conquest”, **Studies in Comparative Communism**, Cilt 19, Sayı 3-4, 1986, s. 267-286.

ASTOURİAN, Stephan H., “In Search of Their Forefathers: National Identity and the Historiography and Politics of Armenian and Azerbaijani Ethnogeneses”, Derleyen D. V. Schwartz ve R. Panossian, **Nationalism and History: The Politics of Nation-Building in Post-Soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia**, University of Toronto, Center for Russian and East European Studies, Toronto 1994.

BALAYEV, Aydın, “Sosyo-Politik Örgütlenme (1988-1997)”, Derleyen Büşra Ersanlı ve Hüsamettin Mehmedov, **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi: Azerbaycan**, Da Yayınları, İstanbul 2004, s. 87-95.

BAYAT, Ali Haydar, **Hüseyinzâde Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 1998.

BERKES, Niyazi, **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, Columbia University Press, New York 1959.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.

BERKES, Niyazi, **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul 1931/1985.

ÇAĞLA, Cengiz, “The Liberal and Socialist Influences on Azerbaijani Nationalism at the Beginning of the 20th Century”, **Central Asian Survey**, Cilt 21, Sayı 1, 2002, s. 107-122.

DEMİRKAN, Tarık, **Macar Turancıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 99, İstanbul 2000.

DENİZ, Faruk “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Akçura, Gökalp ve Mustafa Kemal’in Yeni Siyaset Arayışları”, **DİVÂN İlmî Araştırmalar**, Sayı 21, 2006/2, s. 35-62.

ERİŞİRGİL, M. Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, Birinci baskı 1951, 1984.

GARAŞOVA, Sevil , “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 16, Güz 2004, s. 297-314.

GEORGEON, François, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1986.

GEORGEON, François, “Yusuf Akçura”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Cilt 4, Derleyen Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 505-514.

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, İstanbul, Birinci basım 1923, 1973.

GÖKALP, Ziya, **Makaleler VII: Küçük Mecmua’daki Yazılar**, Hazırlayan Dr. M. Abdülhalûk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Sayı 387, Ziya Gökalp Dizisi 17, Ankara 1982.

GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak**, Hazırlayan Kemal Bek, Bordo-Siyah, Türk Klasikleri-İnceleme, İstanbul 2005.

HANİOĞLU, Şükrü M., “II. Meşrutiyet Dönemi ‘Garbcılığı’nın Kavramsallaştırılmasındaki Üç Temel Sorun Üzerine Not”, **Doğu Batı**, Sayı 31, 2005, s. 55-64.

HEYD, Uriel, **Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp** (Türk Milliyetçiliğinin Kaynakları: Ziya Gökalp’in Hayatı ve Öğretileri), Lusac and Company Ltd., London 1950.

HOSTLER, Charles Warren, **Turkism and the Soviets**, George Allen & Union Ltd., London 1957.

İNALCIK, Halil, “Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, **Doğu Batı**, Cilt 3, Sayı 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 9-33.

KARAKAŞ, Mehmet, “Ziya Gökalp’e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Sayı 11 (Türk Sosyoloji Tarihi), 2008, s. 435-476.

KILIÇ, Murat, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 16, Aralık 2007, s. 113-140.

KIRIMLI, Hakan, “İsmail Bey Gaspiralı, Türklük ve İslam”, **Doğu Batı**, Yıl 8, Sayı 31, Şubat-Mart-Nisan 2005, s. 147-176.

KİRMACI, A. Nebahaddin, “Nationalism-Racism-Turanism in Turkey”, **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**, Derleyen Kemal Karpat, Pall Mall Press, London 1968, s. 361-365.

LANDAU, Jacob M., **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Hurst & Company, London, Birinci baskı 1981, 1995.

LANDAU, Jacob M., **Exploring Ottoman and Turkish History**, Hurst & Company, London 2004.

LEWIS, Bernard, “History-writing and National Revival in Turkey”, **Middle Eastern Affairs**, June-July 1953, s. 218-227.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1985-1908**, Toplu Eserleri: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

ÖNEN, Nizam, “İki Turan: Macaristan ve Türkiye’de Turancılık”, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

PARLA, Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

SEZER, Baykan, “Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllığı 1**, İstanbul 1988, s. 226-240.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, **Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community**, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, “National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920”, Derleyen Ronald Grigor Suny, **Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1996, s. 209-238.

TAĞIZADE, Leyla, “20. Yüzyılda Rusya Ehnogenez Teorileri”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları**, Sayı 396, 8-10 Mayıs 2002, s. 322-332.

TAĞIZADE, Leyla, “Avrasyacılık ve Lev Gumilev”, Derleyen Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat ve Mehmet Seyfettin Erol, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’a Armağan**, Cilt I, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s. 149-166.

THOMAS, Lewis V., "Nationalism in Turkey", **Nationalism in the Middle East, Sixth Annual Conference on Middle East**, The Middle East Institute, March 21-22, Washington D.C., 1952.

"Türkoloji Çalışmalarına Toplu Bir Bakış ve Ödevlerimiz", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten**, Yazı Kurulu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, s. 1-21.

VAKKASOĐLU, Ziya, **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yayınları, Sayı 68, İstanbul 1984.

ZENKOVSKY, Serge A., **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960.